

АЛБЕНА

На пътя между кръчмата и Хорозовата мелница беше се спряла една каруца, готова за път. С тая каруца двама стражари щяха да закарат Албена в града. Из улиците и през дворищата тичаха жени да гледат и тъй като бяха наскочили, както работеха, бежешката се попребраждаха, или пък свличаха ръкавите въз ръцете си. Към каруцата рукнаха и всички ония, които бяха в мелницата, а пък никога там не беше се струпвало толкова много свят, както сега срещу Великден. Горе на баира се виждаше къщата на Албена, отдето щяха да я изведат. Страшното убийство, което беше станало в нея, като че с нещо беше я белязало и отвън и, докато другите къщи бяха измазани и светеха от чистота, с бели стени и сини первази, къщата на Албена беше напусната, зацапана и разкъртена, като че ударена от гръм. Двамата стражари бяха там, единият до вратата, другият до прозореца, а вътре беше Албена.

Много неща, много дребни случки, които инак биха останали незабелязани или щяха да се забравят, сега се припомваха и се разказваха не за първи и не за втори път. Всеки искаше да покаже, че е предугадил и усетил нещо. Имаше селяни, които чакаха ред на мелницата още отпреди три-четири дни и затова се смятаха близки свидетели на случката. Някои от тях с най-големи подробности разказваха де и как бяха седели един ден; как най-напред приказвали за щъркелите, че били дошли рано; как после погледнали нивите и заприказвали коя друга година са били също тъй зелени, тъй гъсти и братясаили, та е ставало нужда да пушат добитъка, за да ги поутъпче. Чак след това - разказваха те, - като гледали насреща как жените се трепят да мажат и да чистят за Великден, видели и Албена да ходи из двора. И отдалеч, по вървежа и по правата и снага, се познавало колко Албена е хубава. Но нито тоя ден, нито на другия Албена беше слизала на чешмата при кръчмата, или пък на мелницата, дето работеше мъж й Куцар.

Ако убитият не беше тоя Куцар, надали някой щеше да го помене. Той беше неугледен, тромав и прост човек, който само работеше и мълчеше. Неуморим като машина, цял посипан с паспал, той мъкнеше тежките чували и, макар всеки ден и всеки час да беше там, срещаха го и го отминаваха, като че не беше жив човек, а вещь. Отначало говореха за него, но колкото да се почудят как е могло такова плашило, като него, да вземе такава хубава жена, като Албена. "Хубавата ябълка свинята я изяда" - казваха, но после престанаха да говорят и това и повече не се занимаваха с него. Куцара бяха го забравили и в село. Сега някои си спомняха, че през последните дни тоя мълчалив и търпелив човек неочаквано беше станал нещо налутен и ядосан. За него един господар само имаше - Нягул, майстора на камъните на мелницата. Него той слушаше, нему се подчиняваше като роб. Но ето два-три дни преди да стане убийството, когато Нягул му говореше нещо отгоре, Куцар се разтреперваше, мърмореше нещо и го гледаше изкриво, като бик. Изглеждаше, че самият вид и самият глас на Нягула го ядосват.

В сряда през страстната седмица се чу, че Куцар умрял, и докато се питаха как и от що, разнесе се слух, че бил убит. Детето му, мъничко дете, едва на две години - и тъкмо в това виждаха пръст божи, - беше казало, че през нощта майка му хвърлила престилката си връз лицето на баща му, а един човек влязъл и зел да се бори с него. Той бил с палто, а на палтото имал кожи. Това беше казало детето и повече не трябваше. Албена се призна и изповяда истината. Но кой беше мъжът - това тя, въпреки всички увещания и заплашвания, не обади.

Оттук нататък пръв свидетел по тая работа беше дядо Власю. Човек без работа, веселяк и бърбица, той всеки ден обикаляше около кръчмата при мелницата, както псетата обикалят касапите. Запият се някои, дядо Власю се попримъкне до тях, смее се с тях, пее с тях и - на масата дойде чашка и за него. Тук, на кръчмата до мелницата, той завари един човек с късо шаечно палто и с кожи на яката. Беше рус, хубавеляк, калпакът му блъснат назад и перчанът му разбъркан. Познаваше се каква магия е паднала на главата му: другите викат, пеят наоколо му, а той като че е глух - все Албена гледа как ходи из двора и все за нея подпитва. Стоя два дни и се изгуби. А на сутринта се чу, че Куцар е убит.

Добро момче беше, с него дядо Власю беше ял и пил, но пък и истината не можеше да крие. По неговите думи разбраха кой и отде е тоя човек с коженото палто и го затвориха. Сега следователят го разпитваше в общината. Казвал, че нищо не знае. Може. Но скоро и той щеше да си отземе и също като Албена щеше да си каже правата.

- Идат! - извика някой. - Карат я Албена!

Навалицата около каруцата трепна; отгоре,откъм баира, идеше Албена и след нея двамата стражари. Всички знаеха, че като последна милост Албена беше поискала да и позволят да се облече, както си иска. Затова беше се и забавила. Ето че идеше пременена, както рядко бяха я виждали.

- И защо се е нагиздила - рече някоя, - на сватба ли отива, или на бесило!

- И на възето иска да е хубава.

- Пустата и хубост! Тя я изяде...

А дядо Власю, който също беше тук, току размахваше тоягата пред себе си. Седи, седи и пак замахне.

- Е, дядо Власе - засмя се една булка, - с дяволите ли се биеш? Какво току махаш?

- Махам аз. Гледам дали ще стигна да я цапардосам, като мине. Да я храсна аз по главата, че да види. Тук и е съда нея, тази гивиндия...

А Албена беше вече близо. Тя вървеше напред, а след нея двамата стражари. Нямаше човек, който да не познаваше Албена, но като я видяха, пак отблизо, всички затаиха дъх. Албена си беше същата Албена, само че не се смееше, очите и не играеха, както по-рано, а наведени под тънките вежди гледаха надолу. Носеше син сукман и къса скуртейка с лисици. Ръцете си държеше смирено отпред, като че отиваше на черква. Но когато тя се намери между двете стени от хора и дигна очи, тоя поглед, който познаваше всеки мъж и който сега беше още по-хубав, защото беше натегнал от мъка, и тия тънки вежди, и това бяло лице - от нея сякаш полъхна магия, която укротяваше и обвързваше. Грешна беше тая жена, но беше хубава. Жените, които се канеха да я хулят, тъй си и мълчаха, а патерицата на дядо Влася не се и помръдна.

И в тая тишина, в тия няколко мига стана чудо, обърнаха се и най-коравите сърца, жалост и доброта светна в очите на мъже и на жени.

- Мари, Албено, мари, дъще - проплака женски глас, - какво направи, Албено!

- Ах, Албено, Албено!

Албена се спира.

- Лельо Димке - вика тя, - прощавай! - После, като се обърна на другата страна: - Люцо, Тудорки, Савке, прощавайте! Сбогом, сбогом ви на всички!

Мнозина вече плачеха. А Албена вървеше все тъй спокойно скръбна, все тъй хубава.

- Прощавайте! - извика тя на всички. - Млада съм, сгреших. Прощавайте!

Захълцаха хора и се стълпиха към нея. Жените наваляха най-много към нея, а стражарите ги връщаха. Тогава нейде отзад, гневен и разтреперан, се чу гласът на дядо Влася:

- Момчета, дръжте, не я давайте. Какво е селото без Албена!

Албена стигна до каруцата, качи се и, както беше права, извика още веднъж:

- Сгреших. Прощавайте!

После седна и замълча. Тогава доведоха детето и - същото, което я беше издало. И като видяха как тя го прегърна и целуна, не остана вече човек, който да не усети сълзи на очите си.

Изведнъж мелницата спря. Моторът, който непрекъснато днене и ноще беше тупал горе в железния комин като сърце, изведнъж спря и замлъкна. Помислиха, че нещо се е повредило. Но ето из широките врати на мелницата се показва Нягул, майсторът на камъните, промъкваше се измежду колята и конете и идеше насам. "Може да е спрял мелницата, за да погледа и той" - казаха си някои.

Но Нягул си отвори път, дойде до каруцата и като си облече палтото - късо шаечно палто с кожена яка, - скочи на каруцата и седна до Албена. Ахнаха отвсякъде: ако Нягул се шегуваше, щеше да се смее, а той беше побелял като платно.

- Долу! - викна му стражарят и го хвана за рамото. - Слизай!

- Няма да сляза - продума Нягул. - Аз убих Куцара.

- Какво, какво каза... - завика Марин Чокоя, който беше кметски наместник. - И таз хубава, може ли?

Старшият махна с ръка.

- Право ли казва? - попита той Албена.

Албена кимна с глава и заплака. Около каруцата се натискаше плътна маса от хора. И сякаш сега се отвориха очите на всички и видяха, че и Нягул беше рус и хубавеляк, че калпакът му е бутнат назад, а перчанът му разбъркан. И носеше и той късо шаечно палто с кожена яка. Всичко стана ясно като ден.

Завикаха, загълчаха всички. Когато учудването попремина, жалостта към Албена изчезна в един миг. Жените пак я застреляха сочи, пълни с омраза, нейде назад се издигна патерицата на дяда Влася. "Кучката- викаше той, - развали още една къща!" Връз лицата на мъжете падна облак и макар че за Албена не казваха още нищо, като че не можеха да търпят и Нягула да седи до нея. Но всичко дойде тъй бързо и тъй неочаквано, че никой не знаеше още какво да мисли и какво да приказва.

Объркан беше и Марин Чокоя, кметският наместник.

- Не може да бъде - викаше той и гледеше като треснат. - Как тъй Нягул... всички го знаем, честен чилик е, не може. Слезни, слезни, Нягуле!

- Карай! - извика старшият, който се беше качил на каруцата.

Но Чокоя хвана конете за юздите.

- Господин старши, моля, почакайте. Как може, човека има жена, деца. Демире - викна той на кехаята, - я отърчи да повикаш Нягулица. По-скоро!

- Карай! - повтори старшият.

- Накъде, в града ли?

- Не, в общината, при следователя.

И каруцата бързо потегли. Една жена дотича откъм мелницата, слаба, преди време остаряла, повехнала. Беше Нягулица. Отначало тя слушаше, без да разбира туй, което й разправяха, след това се втурна след каруцата, но се спря, тръшна се на земята и като закри очите си с ръце, заплака.

ДРУГОСЕЛЕЦ

Като на всеки празник, кръчмата се пълнеше с хора. През отворените прозорци можеше да се види как идат и ония селяни, които бяха позакъснели. Вървяха бавно, тежко, като че умората беше ги налегнала едвам сега, когато бяха останали без работа. Всички бяха си турили чисти ризи с широки бели ръкави, спираха се и гледаха насам, гледаха нататък. И как няма да гледат? Трева е поникнало и на камък. Такава зеленина е навън, че и в кръчмата като си седи човек, пред очите му играят зелени кръгове.

Още от вратата някои извикаха: "Доброутро!" - но не бързаха да седнат, защото сред кръчмата беше се изправил Йови и разправяше:

- Ходих навсякъде аз. Бях и на Мимерлика, и на Дурасийския път. Бе, брате, то едни ниви станали, да им се ненагледаш. Ръжта е висока колкото боя ми. От нощешния дъжд малко са полегнали, но ще се изправят, като пекне слънце. Хеле твоята зимница, бай Алекс - обърна се той към кмета, - дето е на Чатърлъка, здраве й кажи.

- И аз имам зимница там, тя как е, Йове?

- И тя е хубава, бай Миале. Всички са хубави.

- Йови право казва - обади се дядо Иван. - храните са добри. Никой не мой каза отнапреж, че е негово, щото е сял, докато не го тури в хамбаря си, ама ако е рекъл господ, голям спор и берекет ще бъде таз година. Трябва пазене само. Затуй знаеш ли какво ще ти кажа на тебе, кмете, Алексе, я чуй...

Други говореха на кмета и дядо Иван трябваше да почака.

- А чуй, Алексе - започна той отново, - да кажеш там на твоите чиновници, на поляците де, да пазят добре. Няма работа в село, в къра да вървят.

- Знам, дядо Иване, знам. Казах им. Хората претендират, рекох, или ще пазите добре, или ви уволнявам на общо основание. Да си отваряте очите, рекох, улови ли се някой добитък в нивите - право в капана. И глоба.

- Не глоба, а бой, бой. Чуваш ли, Алексе?

- Холан, дядо Иване, много си лош. А що не кажеш на твоите овчери, все у нивята се увират.

- Кой? Аз? Мойте овчери? Ти да си знаеш устата, чу ли! Мойте овчери! Бе я са виж ти, себе си виж, два наполеона имаш да ми даваш от толкоз време, а още не ми си ги дал. Магаре такова. Мойте овчери...

- Не се карайте! - намеси се кметът. - Стоене, ти си млад, потрай. Дядо Иване, не се ядосвай. Слушайте какво ще ви кажа: аз съм кмет. Аз, тъй да се рече, съм облечен в ризата на закона и знам какво правя. Не ща никой да ме учи. Отсега нататък, казвам ви го, улови ли се някой в нивите, бил той овчар, бил говедар, наш, ваш - все едно. Глоба на общо основание. Тъй да го знайте.

Не бяха пили още, затуй и разпрата утихна лесно. Почти пиян беше само Торашко каменарят, който беше дошел най-рано. Неговата къща беше близо - горе на баира. Едно време Торашко беше се заловил да копае наоколо, за да поразширочи двора си, защото нямаше накъде другаде, "Боря се с баира!" - казваше той. Но на това място излезе хубав камък и Торашко се залови за каменарство. Около къщата му винаги имаше сега струпан камък, готов за продан. Тия камари приличаха на дувари, на крепост. Затуй и Торашко казваше: "Не ща да знам никого, ей! Аз живея в Порт Артур!" Но той казваше туй, когато биваше пиян, и го изговаряше: "Аз живея в Портартър!"

Сега Торашко още мълчеше. Докато беше траяла репирнята, той внимателно беше слушал всички. С никого не беше съгласен, никого не смяташе за прав. Но той си имаше ред в пиянството и още не беше дошла минутата да говори. Сега само слушаше и, най-много, изглеждаше гневно и продължително ту той, ту она, като че искаше да каже: "Бе аз ще ви дам да разберете, ама да са здрави предните зъби!" От яд чукаше силно по масата и искаше още ракия.

Разговорът в кръчмата утихна и се раздоби. На една страна кметът и някои близки негови хора приказваха за политика.

- Драган пак отишел в града. Щял да се оплаква на началника, искал да касира избора.

- Ами, да има да зима.

- Доходяла жена му у нас. Не зная, рекла, какво ще правим с наш Драгана, ще си изгуби ума с тия селски работи. Скача, рекла, в съня си и вика: "Касация!"

Всички се засмяха.

- Касация! - викал. Питала жена ми: "Бульо Марийо, рекла, що е туй касация?"

- А тя?

- Рекла й: "Хайде, хайде! Нека той виси по кръчмите, нека не си гледа работата, че касация не, ами съвсем ще я закъсате!"

Пак се засмяха високо. След туй кметът се понаведе, поогледа се и ниско зашепна нещо.

На друга маса дядо Иван, забравил вече кавгата, разказваше:

- Не думай тъй, Миале, днешният празник е голям. На днешния ден св. цар Костадин и царица Елена намерили честния кръст. Същия, на който е бил разпънат Исус Христос. Хаджи Злати, като си доде от Божигроб, донесе ей такова парченце от него, от честния кръст, малко, колкото една трохичка. Аз бях дете тогаз, ама го видях: черно едно дърво, като кюмюр. Помага за всичко.

- Помага, вятър.

- Е и ти, Миале. Откога стана такъв протестантин!

Дядо Иван се засмя и запуши с дългото си тръстено цигаре.

В кръчмата влезе Илия, полският пазач с праметната на рамо кримка, висок, изгорял от слънцето, и от него сякаш полъхна нещо от зелените ниви. Като видя, че кметът е вътре, Илия се повърна и тозчас вкара пред себе си един непознат селянин.

- Гуспудин кмете! - гръмна силният му глас. - Ей го тоя: улових го, че пасе коня си в нивите. В ичимика на Татар Христа го улових, до лозята.

Разговорите изведнъж секнаха. Всички се обърнаха и погледнаха непознатия: беше дребен човек, дрипаво облечен. По носията се познаваше, че е другоселец. Едното му око имаше беличко вътре и го правеше кривоглед.

- Чуваш ли, кмете, чуваш ли! - завика дядо Иван. - Аз какво ти разправях тебе...

- В моя ичимик ли бил, кайш, Илия? - попита Татар Христо. - В моя ичимик, а?

Той стана, измъкна се иззад масата и изглеждаше уж спокоен, но изведнъж се спусна връз другоселеца.

- Бе вий какви хора сте бе! Как тъй ша влезеш в чужда нива, да тъпчеш на човека стоката му, мъката му? Кой си ти? Какъв си? Хайдук!

Почервенял, с издути жили на шията, с изпъкнали сини очи, Татар Христо беше дигнал юмрук над другоселеца и само дето не го удряше още.

- Удри го, удри го! - викаше дядо Иван.

- Я чакайте! - извика кметът. - Тук закон има. Бай Христо, седни си на мястото. Ти защо си влязъл в нивата? - обърна се той към другоселеца.

- Не бе, гуспудин кмете, не съм влязъл. Кончето ми е болно. Спрех се на пътя, на самия крайчец на нивата. Чакай, рекох, да видя дали ще посегне да яде, защото, когато добитъкът е болен, не яде. И не яде. Нито един класчец не откъсна...

- Лъже, гуспудин кмете! - извика Илия и отвисоко, като орел, изгледа другоселеца. - Лъже, сред нивата беше.

- Глоба! - каза кметът. - Сто лева глоба. Хайде, давай парите още сега.

- Сто лева! Че отде ще ги зема... Сто лева! Сиромах човек съм, нямам. Сто лева!

- Илия, я го обискирай! Виж колко пари има.

Но преди да посегне Илия, другоселецът сам бръкна в пояса си, извади синя, вехта кесия, навървена на гайтан и вързана на шията му, забърка в нея бавно, с мъка. Като че сега забелязаха, че там, дето бяха ръцете му, по изтърканата му антерия имаше кръпки. Ръцете му трепереха, извади огниво, кремък, извади една банкнота от двайсет лева, сгъната на четири, няколко дребни пари, копчета.

Изведнъж стана нещо неочаквано. Торашко скочи, бутна масата пред себе си и извика:

- Оставете човека бе! Какви хора сте вий!

Че беше пиян, пиян беше. Стана, позалитна, спусна се към другоселеца, сложи ръце на раменете му, прегърна го и заплака:

- Ох, братко, братко! От тебе ли намериха да искат пари, братко!

И го целуна по едната буза, после по другата. След туй мина, седна на мястото си и повече нищо не каза.

В кръчмата стана съвсем тихо. Никой не продума. Само дядо Иван, без да гледа някого, промърмори под носа си:

- Хм... ша го цалува пък... Юда!

Кметът се обади:

- Остави го, Илия. Хайде тоя път ти прощаваме, но друг път, да знаеш, прошка няма.

Не беше успял другоселецът да прибере кесията си, разтреперан сега от радост, както доскоро трепереше от страх, когато някой извика отвън:

- На кого е тоя кон бе? Кон паднал, тука умира, на кого е бе, хей!

Другоселецът чу и веднага изскочи навън. Всички излязоха подир него. До кръчмата имаше каруца и конят, както беше впрегнат, лежеше на земята. Право беше казал човекът, че конят му бил болен. Спуснаха се всички да помагат. Уловиха коня кой за крак, кой за опашка, кой за глава и го изправиха. Какъвто беше господарят, такава беше и стоката му: кончето беше слабо, дребно, с разрошена козина. Изправи се, но едва се държеше на краката си. Очите му бяха тъмни, замъглени, сякаш слепи.

Един през други, като се трупаха наоколо и викаха, селяните даваха най-различни съвети. Дядо Иван каза, че добичето изглежда да е подуто и затуй не ще е зле да му се даде малко английска сол. Друг каза, че е настинало и трябва да се поразтрие. Тозчас Татар Христо сграби от земята стиска сено и започна да търка животното по корема, по гърба, навред. Търка го дотогаз, докато сам се умори и изпоти. Добичето като че се посъвзе.

- Метни му сега нещо на гърба и го поразведи - каза кметът. - Ще му мине, недей бра грижа. Развеждай го, не го оставяй да стои на едно място.

И като се обърна към Илия, кметът каза:

- Тичай у нас. Кажи да ти дадат малко хляб, малко сирене, па дай го на човека да си похапне.

Кметът се прибра в кръчмата, Влязоха след него и селяните. Другоселецът остана сам и започна да развежда коня си.

Стана пладне, някои селяни си ходиха в къщи, някои - не. Никой не обръщаше внимание на другоселеца. А той все развеждаше коня си, от час на час загрижен повече, че добичето не отива на добре.

Мръкна се. Гъстият листак на овошките потъмня, поляните и нивите вече не се виждаха. На нея страна, над черния гръб на баира, изгряха звезди. Топло беше.

Кончето повече не можа да стои на краката си и легна до каруцата. Другоселецът стоеше до него в тъмнината. На каруцата хлябът тъй стоеше, както бяха му го донесли. По улиците никой вече не минаваше, само в кръчмата светеше, там свиреше гайда, чуваше се как играят ръченица. По едно време излезе Торашко каменарят, погледна към другоселеца, но нито го видя, нито го позна. Торашко политна насам-нататък и извика:

- Не ща да знам никого! Аз живея в Портартър!

И тъй като беше отминал напред повече, отколкото трябваше, той се повърна и пое из улицата, която водеше към баира.

Другоселецът остана сам. Нито имаше кой, нито можеше някой да му помогне. Той клекна до падналия кон. После седна, взе главата му и я тури на коленете си. Гледаше го едно око голямо, препълнено с мъка и вътре в него светеха лъчите на звездите.

ИНДЖЕ

"В тия времена востаха разбойници многи, които се назоваха дахалии и кърджалии, изгориха села много и дойдоха на село в неделя месопустную, и оловиха много човеци и обраха и изгориха селото..."
Из летописа на поп Йовча

Като мътен порой се спуснаха кърджалиите от Бакъджиците надолу в полето. Напред беше Индже с дружината си, а след него, с диви викове и пламнала стръв на вълци, наваляха без ред на луди коне кърджалиите на Сиври билюкбаши, на Едерханоглу, на Дели Кадир и други главатари.

Рядко беше се виждало такова страшно сборище: анадолски турци, зебеци, кюрди, даалии и капъсъзи. Хора, събрани от кол и въже, грозни, страшни, някои облечени само в дрипи, тъй че месата им се виждаха, някои в скъпи дрехи, натежали от сърма и гайтани. Нож и пищови бяха затъкнати в пояса на всеки един, но имаше и оръжия, които сякаш не бяха за война, а за сеч и за убийства: старовремешни алебарди с широки остриета като на сатъри, железни куки, боздугани, къси и дълги брадви.

Когато тая орда се смъкна в полето, вдигна се такъв прах, че отдалеч можеше да се помисли, че се задава буря. А времето беше хубаво, току-що се пукаше пролет. На север Балканът изправяше синята си верига, огряна със слънце, спокойно очертана и тиха. Ако някой се спреше и се загледаше нататък, щеше да забележи, че тук-там из горите пламват кратки огньовете - издигне се някъде тънка струйка дим и секне. С тия огньовете дервенджии и харбалии обаждаха на селата да бягат, че кърджалиите идат.

Но Индже още не даваше знак да се нападне някое село. Той вървеше на белия си кон, изпреварил малко напред дружината си, и мълчеше. Като че едвам сега се отвориха очите му и той видя колко злочеста е земята, из която вървеше. Пуст беше кърът, без стада, без звънци. Невиждали кой знай откога рало, нивите бяха удавени в къпина и бурен, пътищата бяха тревясали. Не се чуваше дори птиче да пропее.

Отгоре на храненияя си кон Индже наведе глава и се замисли. Надвечер високи викове, които дойдоха отзад, го накараха да се обърне. Той видя как кърджалиите бързат и напират, видя пламналите им очи и озверени лица, погледна напред и разбра всичко: насреща, не твърде надалеч, се виждаше голямо село. Индже позна, че е Урум Еникьой. Не беше като тия села, през които бяха минали - белееха се хубави къщи, имаше градини, една черква извиваше кубето си и кръстът ѝ светеше като запален. И макар че селото не беше по-далеч от два-три хвърлея на пушка, личеше, че оттам никой не беше забелязал още кърджалиите.

Индже даде знак да спрат, а сам излезе напред и дълго гледа към селото. По-дълбока ставаше чертата на челото му, а кърджалиите мислеха, че той крои как и отгде да удари селото, и едвам сдържаха разиграните си коне. Но ето Индже се върна и каза да разпрегнат колята и да направят чадърите, защото ще пренощуват тука. Смълчаха се кърджалиите, слязоха от конете си и забравиха дори да разслабят коланите им. Почакаха, докато настрана, на една могила, направиха чадъра на Индже, и когато той влезе вътре и платното се спусна след него, те се събраха на купища и започнаха да приказват. Приказваше най-често един, застанал в средата, а другите слушаха и току поглеждаха към чадъра на Индже. За Индже приказваха кърджалиите. Индже не им харесваше, не е такъв, какъвто го знаеха по-рано. Не приказва, мълчи, сприхав е.

Когато тая пролет Индже оздравя и тежката рана на гърдите му зарасна, телали завикаха по селата от двете страни на Бакъджиците - който се надява на коня и на ятагана си, да върви при него. Чуха кърджалиите, урнаха се отвсякъде към Бакъджиците и само в няколко дни на поляната при Седемте кладенци, гдето Индже беше побил чадъра си, израсна голям лагер. И който дойдеше, най-напред питаше за Индже, него искаше да види. Но около чадъра му бяха се наредили балканджиите на Кара Коля и не пущаха никого. Ето и сега те са там и го пазят. Никой не знае какво мисли Индже, какво той крои.

И още за много неща приказваха кърджалиите и както стояха на купища, тъй и потънаха в тъмнината. Мръкна се. Но ето пламнаха големи огньове. Кърджалиите се раздвижиха, като се мъчеха да не правят шум, за да не ги усетят от Урум Еникьой. Гората наоколо ги скриваше и правеше тъмнината по-голяма. В сиянието на огньовете се замъркаха черните им сенки, пораснали и удължени. Издрънкваше някъде оръжие, изцвилваше някой кон. Ниско над лагера падаше тъмното небе и звездите, сякаш уплашени от нещо, плахо потръпваха.

*

А Индже беше се затворил в чадъра си я, както правеше през последните дни, легна на одъра, постлан с овчи кожи, и се замисли.

Мислите му се връщаха шестнайсет години назад. Спомняше си оня ден, когато завари Кара Феиз пред Жеруна. Кърджалиите бяха намерили тоя път селото заградено с шарампол и куршумите на шишанетата бяха ги накарали да се отдръпнат навътре в полето. Оттук Кара Феиз, ядосан и потъмнял, гледеше богатите чорбаджийски къщи, пълни с тежко имане, и се чудеше какво да прави. Да влезе в селото не можеше, да го остави беше му мъчно.

В тая минута пристигна Индже. Той водеше триста юнака със себе си, всички на буйни коне. Беше млад. Погледна Кара Феиза, погледна към селото, засмя се и без да му мисли много, полетя с дружината си право към шарампола. Загърмяха тежките шишанета, мазгалите забълваха дим. Кърджалиите препускаха конете си, гърмяха с

пищовите си и викаха. Три пъти Индже премина назад и напред пред шарампола. Земята кънтеше под копитата на конете, вдигна се облак прах. Най-послед, изморен и със светнали очи, той се върна при Кара Феиза, засмя се пак и погледна назад. Нямаше никаква полза от това лудешки юруш. Изпод праха, който се издигаше като мъгла, се показаха труповете на падналите кърджалии, коне без ездачи описваха бесни кръгове. Но всички шишанета бяха замлъкнали изведнъж, цялото село мълчеше като вцепенено.

- Ей тъй на! - провикна се Индже. - Ако искаш да падне ябълката, трябва да раздрусаш клона!

Вечерта при него докараха един воденичар, когото кърджалиите бяха грабнали от Постоловите воденици. Щом той изплашен човек падна на колене, запълзя и зацелува полите на дрехата му, Индже разбра, че беше намерил оня, който му трябваше. Още същата нощ петдесет избрани кърджалии, без коне, водени от воденичаря, се промъкнаха до шарампола, стражата беше измамена и избита. През разсечения шарампол влезе Индже с дружината си, влезе и Кара Феиз. На изток над черните върхове на кориите се червенееше зората. По калдъръмените улици затракаха подковите на лудите кърджалийски коне. А кой може да стои насреща кърджалията, когато той е на коня си и в ръката му е ятаганът му?

Изненадани, мъжете, които бранеха шарампола, гръмнаха по веднъж с шишанетата и отпуснаха ръце. Не знаеха какво да правят: да бягат ли, или да вървят към къщите си, гдето бяха жените и децата им. Кърджалиите се спуснаха върху тях като вълци на стадо. Сякоха кого где стигнат. И когато последните гърмежи на ония, които бяха успели да се спасят по баирите, замлъкнаха, развидели се и се съмна. Показаха се хубавите къщи, заградени с високи дувари, с големи порти - узряла плячка в ръцете на победителите. Кърджалиите оставиха конете си и се спуснаха да грабят. Писнаха жени, разплакаха се деца, вдигна се олелия до бога. Скоро тук-таме пламнаха къщи, гъст черен дим се заиздига и замрежи слънцето, което изгриваше.

Индже остави пляката на другите - нему не му трябваше плячка. Сред село, горе на Бончовия хан, Индже яде и пие. Пуснати са всички бъчви и виното тече като река. Тъй иска Индже. Пребледнели булки му слугуват, млади моми с разтреперани ръце му наливат вино. А наоколо се люлеят пожарите, пишат жени и деца, кръв багри високите дувари и тежките порти. Индже става по-весел. Мъчно е да му се угоди. По едно време той поглежда дрехите си - кървави са и скъсани. И иска де отде да му намерят терзия, да му направи нови дрехи. Думата на Индже беше закон, терзията беше намерен и доведен. С разтреперани ръце той раздипля алено сукно, размерва, крои.

- Кажете ми, майсторе, кажете ми, Гочо - дума му Индже, - от коя си махала? Де е къщата ти, та барем нея да запазя?

- От Горни край съм, ефенди. Къщата ми е на Могилата.

И Индже гледа насам, гледа нататък и се залива в смях. Коя къща и коя махала да остави? - Гори цялото село!

Но ето долу на улицата, над която пожарният дим хвърляше страшната си сянка, се показа мома. Малко живи хора бяха останали в селото, отгде беше се взела тая жена? От две страни към нея тичаха кърджалии, момата изпищя, видя Индже и с прострени ръце се спусна към хана. Индже се изправи, сви вежди и вдигна ръка. Кърджалиите се спряха като заковани. Индже не мислеше да слезе, но погледна отгоре, видя лицето на момата и слезе. Хубава беше, тънка, висока. Но хубави жени Индже беше виждал много. Защо това момиче, което на косъм беше останало да загине, стоеше пред него тъй спокойно и кафявите ѝ очи го гледаха радостно и занесено? Майка ѝ, баща ѝ, всичките ѝ близки са може би избити, а в очите ѝ няма нито страх, нито омраза. Ето кое учуди Индже. Той

забрави за майстора, за дрехите, хвана момичето за ръка и го поведе нататък, гдето беше конят и дружината му.

Тъй позна Индже Пауна. Много хора бяха минали под ножа му и много жени бяха изпитали променливата му страст. Не помнеше нито лицето, нито имената им. Тъй мислеше той, че ще бъде и с Пауна. Но усмивката на тая жена и погледът на очите ѝ заседнаха дълбоко в душата му. Тя стана негова жена по закон и по обичай. Яздеше на кон, вървеше до него, следваше го навсякъде. И по-уверен беше Индже в себе си, когато тя беше с него, и по-силна усещаше ръката си.

Млад беше тогава Индже, не скъпеше живота си, не се боеше от смъртта. Никога не делеше доброто от злото, никога не беше се запитвал кое е грях и кое не. Гробища и пепелища оставаха след стъпките на коня му, името му задаваше страх и трепет. И помисли, че силата му е безмерна, а волята му - закон за всички. Не щадеше вече ни чужди, ни свои. Стана алчен за злато и лъвския пай от всяка плячка вземаше за себе си. Беше зъл, сприхав, не даваше дума да се каже насреща му. Онзи, който дръзваше да дели мегдан с него, намираше смъртта си от куршума или от ятагана му. И той стигна дотам, че отвърна от себе си най-близките си хора. Веднъж вдигна ръка и против Сяро Барутчията. Човекът, който беше го спасявал от смърт, който беше втори след него, той го удари и разкървави лицето му с камшика си.

Тогавата дойде най-лошото.

Беше един пролетен ден, също като днешния, в същото това село Урум Еникьой. Тръгваха на поход. Не беше добър тоя ден. Посърнали изглеждаха полетата и далеч по планината се влачеха тъмни мъгли. Орляци черни врани се вдигаха с грозен и зловещ грак и замреждаха въздуха. Индже беше на коня си, на конете си бяха и всички от дружината му. Няколко пъти вече гръмваха бурузани и тюмбелеци и пак замлъкваха. Индже чакаше да излезе Пауна, а тя се бавеше. Тогавата той кипна, изпил беше и много ракия. Повърна коня си към къщата, гдето беше Пауна. Вървеше бавно, но тъй беше ядосан, че му тъмнееше пред очите. Пауна беше се качила на коня си и тъкмо ѝ подаваха детето, загърнато и повито. Нейното и неговото дете. Индже посегна и го грабна.

- Хайдутин дете не храни! - извика той като побеснял, подхвърли детето нагоре във въздуха с едната си ръка, а с другата го перна с ятагана си.

Никой не видя какво стана по-нататък. Индже грабна юздата на коня на жена си и я повлече със себе си. Цялата орда потегли в буен бяг, гръмнаха бурузани и тюмбелеци. Не се чуваше какво реди, какво дума в плача си Пауна. Виждаше се само как сълзите ѝ текат по бялото ѝ лице.

Тя ходи още някое време с него, мълчалива и няма като сянка. После се изгуби и той, колкото и да я търси, не можа да я намери. Знаеше само, че Пауна е роднина на Сяро Барутчията, който отдавна беше го оставил и бродеше в планината, знаеше това и безсилен яд помътваше разума му. Индже стана страшен. И по-рано той не знаеше милост. Но откато погледът на Пауна угасна за него, сърцето му се превърна на камък. Да биха се събрали костите на убитите, биха направили планина, кръвта би потекла като река. В тая страшна и кървава мора Индже като че изгуби свят. Минаха се тъй повече от шестнайсет години. Не се умори ръката на Индже да убива.

Много нещо се случи, много отмина. Индже не помнеше, нито искаше да помни. Но една скорошна случка беше се врязала дълбоко в паметта му: цяло село, като много други, беше минало под огън и под нож. Трупове из улиците, прясна димеща се кръв. И ето стар поп се повдига измежду гъсто напластените трупове на жени, мъже и деца. Лицето му е кърваво, на разкопчаната му гръд зее рана. Горят като въглени очите му, оглежда се като възкръснал, вдига ръка срещу Индже и вика:

- Проклет да си! Проклет да си от бога и всички свети отци! Да не се стопиш след смъртта си! Желязото и камъните да се стопят, а не и ти! Да въздишаш и да трепериш на земята като Каина, да наследиш проказата на Геезия и бесилото на Юда! Анатема! Анатема! Анатема!

Ножът, втъкнат в гърлото му, го доуби и го накара да замлъкне завинаги. Но и досега Индже вижда окървавеното му лице, горят го очите му, думите му го пронизват като ножове. И още чува клетвите му.

Същия ден след тая случка Индже слизаше с дружината си по стръмна планинска пътека. За първи път той беше навел глава и беше се замислил. Изведнъж от насрещния рид пукна пушка. Индже се полюля и падна от коня си. Спуснаха се кърджалиите. Но между тях и мястото, отдето гръмна пушката имаше дълбока пропаст. Видяха отсреща малка дружина, познаха, че е Сяро Барутчията, но нямаше как да го уловят.

Всичко това беше премислил Индже, докато беше на легло. Когато раната на гърдите му зарасна, той се надяваше, че тия мисли ще го оставят. Няма повече да мисли за Пауна, за детето, за нищо. Ще се склучи сърцето му и ръката му ще укрепне. Но тия мисли го мъчеха и сега. А кърджалиите го чакаха вън и той трябваше да ги води.

*

На сутринта телали, изпратени от Индже, влязоха в лагера и завикаха: "Чуйте що казва Индже: онзи, който е тръгнал с него, трябва да слуша само неговата дума. Милост няма да има Индже за непокорните. Нека всеки, комуто е свидна главата на раменете, да запомни това!"

Спогледаха се кърджалиите един други, потеглиха дългите си мустаци и се замислиха. Какво можеше да значи пък туй? Но някой махва с ръка и вика: "Индже знае какво прави. Нека!" И всеки разбира какво иска да каже: ако Индже иска да го слушат и да му се покоряват, то е, защото страшен ще бъде ударът, който е намислил. Толкоз по-добре - ще има сеч, ще има плячка. И готови преди малко за бунт, те отново повярваха в Индже, зарадваха се и буйно веселие залюшка лагера.

Тъкмо в тая минута Индже се зададе откъм чадъра си. Както морските вълни прииждат към брега, тъй се стълпиха кърджалиите от всички страни към Индже. Той е вече между тях. Леко и стройно пристъпва - познават те тая негова походка на хищник, - поспирва се и хвърля бърз поглед на орел. Хубавец е Индже. Със синьо еничерско джубе, светнало от сърма, с червени шалвари. Но на главата си той не носи бяла чалма с меки гънки, а висок самурен калпак с възбърнато настрани дъно. И там, гдето дъното се закопчава, втикната е китка паунови пера.

С ръка на кривия си меч, Индже минава между двете живи стени на кърджалиите. Юнашкият му вид и напетата му снага подлудяват кърджалиите. Всички си мислят: сега ще се качи на коня си и ще ги поведе на юруш! И ония, които са отпред, ниско привеждат обвитите си с големи гъбви глави и правят ниски теманета, а другите отзад, притиснати един до други, стискат дръжките на ятаганите си и реват: "Яша!" Чуват се тук-там гърмежи.

Довеждат коня на Индже и той се качва на него. Без команда, защото команди нямаше между тях, кърджалиите се мятат на конете си. И когато белият жребец на Индже трепва и отпуска опашката си чак до земята, а Индже вдига ръка, всички млъкват. И чакат тая ръка да посочи към Урум Еникьой. А Индже посочва тъкмо към обратната страна и казва да вървят след него назад. Гръм падна сякаш върху кърджалиите. Те гледат Индже и не

вярват очите си. А страшно е лицето на Индже и дълбоко се врязва отвесната черта на челото му.

Уверен в себе си, Индже не се побави и тръгна. Полюля се след него и гората маждраци на дружината му. Кърджалиите останаха сами. Една минута те мълчаха и се гледаха. После се повдигна страшна глъчка - див вой на чакали. От всички страни се трупаха около Сиври билюкбаши, викаха, молеха го да ги води към Урум Еникьой. Едър анадолец беше Сиври билюкбаши, като дъб стърчеше над всички кърджалии. Чумреше вежди, мислеше. Сам той не знаеше какво става с Индже, но не искаше тъй лесно да скъса с него. И отсече: ще вървят подир Индже! По негов знак, гръмнаха бурузани и тюмбелеци. В тая дива музика се удави ропотът на кърджалиите, ордата се поклати и тръгна. Скоро копитата на конете заглъхнаха и само далечните звуци на тюмбелеците и облакът прах, който се повдигна, показваха, че кърджалиите се връщаха назад по същия път, по който бяха дошли.

*

Поляната сред гората остана празна. Изведнъж там изскочи дребно човече, нито дете, нито възрастно. Беше гърбаво, главата му хлътнала в трупа, ръцете му несъразмерно дълги като на маймуна. С плахи, крадливи крачки то стигна сред поляната, спря се и се ослуша: кърджалиите бяха далеч. Тогава то стана по-спокойно и започна да тарашува, навеждаше се, вземаше нещо от земята, разглеждаше го и или го хвърляше назад, или го пхаше в торбата си. На едно място погледът му се спря на нещо голямо: пушка. Един миг то стоя като вцепенено, после грабна пушката, мушна я под мишницата си и избяга в гората.

*

Селяните от Урум Еникьой, макар че отначало не бяха забелязали кърджалиите, усетиха ги през нощта и се разбягаха из гората. По-късно, когато дервенджиите им казаха, че кърджалиите се върнали, никой не искаше да вярва. С големи предпазвания, върнаха се най-напред само мъжете. По мегданите се показаха по-богатите чорбаджии, възседнали на катъри. При тях отиваха и се връщаха въоръжени пандури, мина и една малка чета дервенджии и харбалии, някои въоръжени с шишанета, а повечето с дълги железни шишове. Оня, който ги водеше, носеше голям калпак с увиснала лисича опашка на него, хората му се мръщеа и си придаваха юнашки вид, макар че отрано бяха решили да бягат, щом видят кърджалиите. Най-послед, след като конете на пандурите каталясаха да отиват и да се връщат, недоверчивите чорбаджии повярваха, че кърджалиите наистина са си отишли, и пуснаха жените и децата да влязат в селото. Улиците се задръстиха от хора, коля и добитък.

Изведнъж откъм дола, гдето беше реката, гръмна пушка. Времето беше тихо и в стъкления въздух тоя гърмеж проеца проточено и страшно. И докато разберат кой е, какво е, втори гърмеж се чу от същото място. Жените писнаха и се повърнаха да бягат. С голяма мъка по-сърчените мъже можаха да ги умират и върнат. "Не бойте се бе, хора! - викаха. - Няма нищо. Не са кърджалии, авджии са!" Жените се върнаха, но никой не смееше да се прибере в къщи. Колята тъй си стояха натоварени, добитъкът плъзна по мегданите. И докато жените се трупаха по портите и приказваха, мъжете се насъбраха край село да пазят.

Надвечер към селото се зададе стадо свини. Селяните се развеселиха. Чудно им се виждаше, че свинарят им пак беше изкарал свините, както винаги, като че не беше усетил, че селото е бягало.

- Чакайте! - извика някой. - Гърбавото ще ни каже сега най-добре. То трябва да е видяло кърджалиите.

Селяните пресрещнаха свинаря и го заобиколиха. Беше същото гърбаво момче, което тая сутрин беше намерило пушката в гората. И то каза същото, което вече се знаеше: кърджалиите се върнали.

- Че защо се върнаха?

- Де да ги зная, далеч бях. Много се караха, викаха...

- А каква беше тая пушка в реката - попита някой, - кой гърмя?

Гърбавото не отговори, но очите му светнаха, изгледа гордо селяните и като дебнеше да види как ще се зачудят, извади пушката изпод абата си и я показа.

- Кой гръмнал, а? Аз гръмнах, вижте я на, моя е...

В ръцете му беше къса пушка, като че отрязана наполовина, овехтяла и ръждясала наистина, но все пак здрава, тежка пушка.

- Бре, Найдене, отде я зе?

- Дай да я видя. Продаваш ли я?

- Не си я намерил ти, откраднал си я!

Гърбавото не отговаряше, стискаше здраво пушката, готово да хапе и да драще, ако някой рече да му я вземе. Най-после, като се увери, че няма да му я вземат, и успя да я скъта пак под абата си, то се ухили и каза:

- Не съм намерил аз таз пушка. Един кърджалия убих... и зех я...

Селяните се разсмяха. И тъй като, когато са събрани много хора, настроението лесно се мени, започнаха да се шегуват. Някои поискаха да вземат пушката на Гърбавото. Жените, като разбраха, че зарад него са брали страх, започнаха да го кълнат. Хлапетии се промушваха измежду големите и го ловяха за гърбицата. Гърбавото се разсърди, стана зло. Най-голямата му грижа беше за пушката, стискаше я под мишницата си и щом се отскубна, хукна да бяга, макар че никой не го гонеше.

Селяните се смееха:

- Сакато, пък зло!

- Белязал го господ. От белязан челяк да бягаш.

- Дали тъй се е родило ма ?

- Господ да го убие! Не се е родило тъй, ами паднало отвисоко, кога било малко. Оздравяло, ама му останала гърбица.

- Станке ма, то син ли е, унука ли е на Калмучката ?

- Де ще я разбереш таз лъжкиня. Веднъж каже син, веднъж унука. А на други разправяла, че го намерила в бозгуна, е! - преди петнайсет години, когато пак тъй бягали от тез кърджалии, дано по кърищата да измрат, кръвниците! Намерила го и затуй го кръстили Найден - намерено.

Гърбавото стигна в къщи. Баба Яна Калмучката седеше във на прага. Тя нито беше чула, нито беше разбрала, че селото е бягало.

- Дай ми хляб! - извика Гърбавото над главата ѝ, както се вика на глух.

- Хляб ли? - спокойно и ниско каза старата. - Нямам хляб аз. У, да има хляб, ще ям и аз! Искай от чорбаджиите, че им пасеш стоката...

Гърбавото се намуси и влезе в къщи. Изведнъж то изскочи оттам и внезапно развеселено и ухилено, извади пушката, замери в бабата и извика:

- Сега ще те убия!

Старата изтръпна. Знаеше, че Гърбавото се шегува, но пак се боеше да мръдне или да продума, за да не го разсърди, та да гръмне.

- Ще те убия! - викаше Гърбавото и се хилеше. - Тъй стой, не мърдай!

Като наплаши старата, колкото си искаше, Гърбавото клекна настрана до стената и загриза няколко сухи кори, които беше намерило в къщи. Баба Яна стана, прозина се, протегна се, като че беше забравила лудориите на Гърбавото. Но като мина покрай него, тя изведнъж се спусна върху му, хвана го за раменете и го раздруса.

- Ще ме плашиш, а? Келеш! Сега ще те удуша!

Изведнъж тя изохка и го пусна. Гърбавото беше я ухапало. Баба Яна гледеше сгърчената си ръка, по която се виждаха следи от зъби и течеше кръв.

- Да се махнеш! - викаше тя. - Да не си ми стъпил в къщата!

И тъй като Гърбавото се кривеше и юдеше насреща ѝ, отчаяна, тя притихна и съвсем ниско рече:

- Хайдутин! От баща си по-долу не ще паднеш...

Тя думи като че ѝ спомниха нещо отколешно. Тя седна на същото място, гдето беше седяла, скръсти ръце и се замисли.

*

За втори път Индже беше прехвърлил Бакъджиците и беше минал в Ромъня. Нямахме вече с него оная многобройна орда, с която беше потеглил. Дотегна на кърджалиите да вървят след един вожд, който не ги водеше на плячка и на грабежи, не ги оставяше да правят каквото си щат, а само ги влачеше по пътищата днес по една посока, утре по друга. Изтъняха конете им от глад, ятаганите ръждясаха на поясите им. Една нощ Сиври билюкбаши избяга с цялата си дружина. След него избяга Едерханоглу, после Дели Кадир и всички други главатари. С Индже остана само Кара Колю и дружината му - тристамина на черни коне. Пред тях вървеше Индже на белия си арабски жребец.

А все тъй мъртви бяха селата и все тъй пусти бяха кърищата наоколо. Не се виждаше жива душа. Само тук-таме, в най-бедните и полуизгорени села, виждаха дрипави селяци, изсъхнали от глад, почернели от тегло, които глождеха някой корен и гледаха тъпо и равнодушно. Или чуваха жени да плачат из гробищата по баирите. Индже се гневеше на себе си, че се подгъва и усеща жалост, и все му се струваше, че там някъде, сред тая страшна гора от черни кръстове, лежи Пауна и до нея малкото сукалче, разсечено от ятагана му. Друг път той разтърсваше глава, като че искаше да прогони лоша дрямка: унесъл се беше и виждаше сам себе си как държи детето си, как го милва с кървава ръка, а Пауна го гледа бледна и усмихната.

Веднъж Индже видя жени, които копаеха. И те бяха скрили лицата си в черни чумбери и сякаш не копаеха, а ровеха земята, за да скрият в нея сълзите и мъката си. Индже поиска да им каже нещо добро и обърна коня си към тях. Но те, щом го видяха, щом видяха и гората маждраци зад него, пуснаха мотиките и избягаха. Остана само един старец под една цъфнала слива. Той се изправи, подпря се на тоягата си и зачака.

- Защо избягаха жените, старче? - троснато попита Индже.

- Знаем ли... трябва да са се уплашили, жени нали са...

- А ти? Ти не се ли уплаши?

- Защо ще се плаша, ефенди, не се уплаших. Стар съм аз, от какво ще се боя. Боя се от господя и от него чакам смъртта си...

Но макар и да казваше, че не се бои, старецът потреперваше и плахо гледаше многобройните въоръжени конници, които навалиха наведнъж в долината. Някои слязоха от конете си и ги поведоха да ги поят на реката, други се разтичаха и се питаха за вода.

- Момчета! - завика старецът на турски и посочи с тоягата си. - Ей там има чешма, ей там до тополите, на баирчето. По пътеката, все по пътеката!

- Уплашиха се жените - продължи той по-спокойно, като се обръщаше към Индже. - Ти не им вържи кусур, ефенди. Завикаха: Капъсъзи са! Какви ти капъсъзи, думам им аз, не видите ли, че са избрани хора, я конете им - все черни коне, хубави и само един бял - на пашата. Тъй сме запомнили ний пашите - на бели коне.

Индже почти не го слушаше и гледаше към баира, накъдето избягаха жените.

- Там е селото ни - подзе старецът, - от Чукурово сме. Аз съм дядо Гуди, дядо Гуди от Чукурово. Ех, не сме май добре, немотия, глад. А временцето хубаво, рекохме да поизровим земята и да засеем нещо, малко лук, малко боб. Заловиха ме и мене жените, ела, думат, да ни пазиш. Какво ще ги пазя аз! Ама пък сами сме, без мъжка челяд сме. Не останаха мъже, откато ни бастисаха Кара Фиджи и Индже...

Индже погледна стареца изпод око и едва забелязано се усмихна:

- Индже ли? Ти виждал ли си Индже, старче?

- Де ще го видя, синко. Онзи, който го е видял, не е оживял.

- А аз кой съм? Познаваш ли ме?

- Де ще те познавам, ефенди. Приказваш като нас, от агите има много да приказват по нашему. Сли венският аенин, Тахир ага - зная го, - и той тъй чисто приказваше. Не те познавам.

Той замълча и замислено спря натъжените си очи на Индже.

- Не те познавам. Ама чуй какво ще ти река: млад си, хубав си. Юнак си. Де такъв господар да имаме като тебе! Ще ти слугуваме, ще ти плащаме харач. Но само ти да си! А то сега какво е...

- Какво е сега?

- Кой отде иде, коли, кой отде иде, граби и пали. А ний сме прости хора, ний сме като овце. Добре е да има кой да се грижи за нас, да ни стриже и да ни дои. ама и от вълци да ни пази!

Индже се засмя - първата му усмивка през тая пролет, - извади кесията си, сграбчи шепя жълтици и каза да оставят по една на всяка мотика.

- Нека си ги вземат жените, като се върнат - каза той, - и нека помнят Индже. А ти, старче, прощавай! Прощавай и сполай ти за думите!

Като змия изсъска гъстоплетеният камшик в ръката на Индже, белият му кон хвъркна под него. Трепнаха кърджалиите, почувствуваха, че Индже ги води, и препуснаха конете си след него. Ония, които бяха слезли, качиха се и също тъй бързо препуснаха. Земята закънтя под копитата на конете. А старецът стоеше под цъфналата слива и гледаше след тях.

*

Разнесе се пак славата на Индже, заговориха за него всички. И сега славата му беше много по-голяма, отколкото по-рано. Защото Индже не бастисваше села и касаби, не колеше, не убиваше. Индже сам гонеше сега кърджалиите, требеше хайдутите и обирниците по пътищата. Пръв изпита гнева му Сиври билюкбаши. Имаше го Индже за приятел и прати да му кажат да престане да граби и да си върви по живо, по здраво. Сиври билюкбаши се изсмя и прогони хората му. Тогава Индже върхлетя отгоре му като

ястреб. Кърджалиите, претоварили конете си с плячка, тежки и неповратливи като костенурки, бяха избити до един. На Сиври билюкбаши туриха запалени машали под мишниците и го изгориха жив.

Навред по пътищата увиснаха по дърветата избесени хайдути, всяка сутрин пред чадъра на Индже се търкаляха глави на хайдушки главатарии. И не само за хайдути и за обирници беше страшен Индже. Аени, спахии и бегове, всички ония, които имаха власт и владееха земята, поотпуснаха коляното си и не притискаха тъй много раята. Кадийте по диваните, щом си спомнях за Индже, потапяха веднъж и дважд пачите си пера в дивитите, позамисляха се и съдеха право. Крило бе Индже за всички слаби.

Минаха се две години. Очистени бяха всички гори и дъбрави, развързани бяха всички пътища. Тогава от връх Балкана, от Жеруна, Индже взе чорбаджийска дъщеря и я прати с нови стомни, сама и пеша, да иде чак на Бакъджиците и да му донесе вода от Седемте кладенци. Момичето беше младо, хубаво като капка. На шията си имаше седем реда рубета и махмудии, облечено беше в атлаз и сърма. Вървеше сама-самичка - сама сред горите, сама сред зелените ниви. И ходи, и върна се с вода от Седемте кладенци. Вървя седем деня нататък и седем деня назад. Никой не посмя да я закачи, не падна косъм от главата ѝ, не се изгуби нито едно рубе от нанизите ѝ. Хората я изпращаха докрай село и я оставяха сама. "Щом тъй е казал Индже, нека... и много здраве!" Засмяно тръгна момичето, засмяно се върна.

Нямаше хайдути по пътищата, нямаше лоши хора. Тогава Индже тръгна към Бакъджиците. Безплодна и черна беше земята, когато беше тръгнал, а сега цяла Ромъня се жълтее от узрели ниви. Наспорил беше бог земята с тежък плод и хората работеха. Люлее се морето на зрелите жита, трепти въздухът, белеят се като бели птици забрадките на жетварките. И ето песен - звънка жетварска песен. Индже спира коня си. Жетварките са близо, но китка дървета ги крият от дружината. Ясно се чува песента. Индже слуша. И трепва, като чува, че пеят за него. Пеят за Индже млада войвода; как води дружина от тристамина; как гората и планината плаче за Индже, за да я отърве от хайдути; как милост има Индже за сиромаси...

Звъни песента под ясното небе, ронят се думите, като зърна от тежки класове. Индже слуша. Нещо сладко се топи в гърдите му, от очите му се проронва сълза и пада върху бялата грива на коня му. Първата му сълза, която Индже беше пролял през живота си.

*

Навръх на Бакъджиците, при Седемте кладенци, е лагерът на Индже. Той е много по-голям, отколкото тая пролет. Но няма Сиври билюкбаши, няма даалии и капъсъзи. Млади момци ходят по поляните, мятат камък, за да опитат силите си, или стоят пред чадърите и чистят дълги бойлии пушки. А настрана, под сянката на кръстати буки, седят белобради войводи. Тук са Никола Узуна, Добри войвода, Вълко Бинбеля, Вълчан войвода и много други. Лицата им носят белези на стари рани, косите им са бели, мъдрата им реч тече равно и тихо, както тече водата на кладенеца пред тях.

- Тепеделен Али паша царува в Янина - говори Добри войвода и пуши с дългия си чибук. - Във Видин е Пазвантоглу, а Мустафа Байрактар в Тръстеник. Всеки е завардил своя мера, реди и съди своите хора. Защо и ние да не земем нашето, кой ще ни спре, кой ще ни каже не бива?

Той замлъква за малко, вижда, че още никой не бърза да му отговори, и подема:

- Знаем какво мисли Индже. И нека го кажа - добро е. Първо и първо, той гледа да се откачи от тия кучета, от Кара Феиза и от Емина. Веднъж да се раздели от тях...

- Ама как? Това ми кажи ти мене! - прекъсва го Никола Узуна и по навик, без да има нужда, хваща се за ножа си.

- Не бързай, ще ти кажа. Индже е поръчал на Кара Коля да хване двамата есерлийски султани, ония младите, двамата братя, и да се разправи с тях по Шейтан Пенчовия усул. Султанчетата са роднина на Кара Феиза и щом той чуе, че са убити, ще се усъмни в Юмер Драза. И ще се хванат за гуша двамата кърджалии като псета...

- Разбирам сега - казва Узуна, бутва назад калпака си и гърлесто се смее. - Разбирам, туй е добро, хей, добро е!

Вълчан войвода свива вежди, махва на Узуна да мълчи и пита Добря:

- А сетне?

- Сетне ще се събират тука, на Бакъджиците, юнаци отвсякъде, ще расте силата ни. А като чуем, че московеца прегазил Дунава, ще речем и ние "ела, боже, помози", па ще започнем...

Прихващат с ръка белите си бради войводите, замислят се и гледат как бистрата кладенчова вода бяга и лъщи, като че носи някаква тайна. Вятър минава по върха на старите буки и листата им зашумяват. А Индже се разхожда пред чадъра си, ходи по самия гребен на Бакъджика, гдето вятърът развява високата трева. Небето потъмнява, блясва като елмаз голяма звезда на юг. Индже ходи и мисли. Спира се и поглежда на запад към Ромъня. Спомня си за песента на жетварките, за разплаканите от радост хора, които го посрещаха като цар. Спомня си това и лицето му прояснява. Но той поглежда на изток - към отвъдната страна на Бакъджиците - и мъка свива пак сърцето му. Там още стоят следите на неговите походи, там майките още кълнат Индже.

Той си спомня за Пауна и за детето си и си мисли: "Най-тежкият ми грях е там. Тряба да ида и на тая страна."

Когато Индже се повърна към чадъра си, мина покрай старите буки, под които още стояха войводите. Не се виждат лицата им, светят само като светулки запалените им чибуци. И чува Индже как Никола Узуна се провиква: "Ех, имала е царе и господари нашата земя и пак ще има. Индже да е жив!"

Чу това Индже, кимна с глава, като че се съгласяваше, и пак си помисли: "Тряба, трябва да ида отвъд!"

*

Яхнал белия си кон, който гордо пристъпва с разпусната грива, Индже слиза с дружината си към другата страна на Бакъджиците, към морето. Голям празник е - Света троица - и на днешния ден в Урум Еникъой има сбор. Индже е весел и чиста е всяка помисъл у него, защото знае где отива. След него, наспоред един до други, яздят на хубави коне белобрадите войводи, а след тях е дружината на Индже с байрактаря Кара Колю.

Когато приближиха селото, посрещнаха ги звънки удари на камбана. Не гръмна пушка, не се чу уплашен вик, както други път хората не се разбягаха. Индже се усмихваше, лицето му светеше, никога той не е изглеждал тъй хубав и юнашки напет. Гледат го старите войводи, прекарват ръка по белите си бради и сърцата им се топят от радост и гордост.

Хората от Урум Еникъой наистина не мислеха да бягат. Някои казаха, че вълкът козината си мени, но зъбите не, и искаха да обърнат пушките си срещу Индже или да бягат. Но скочиха други, които бяха ходили по Загоре и по Ромъня, и казаха, че Индже трябва да се посрещне с иконата на света троица, с хляб и сол. Така и решиха всички,

които бяха събрани в черква. И посегнаха някои и взеха черковните хоругви, попът с разтреперани ръце пое кръста и иконата и шествието, многобройно и пъстро, бавно и тържествено, в богомолна тишина, се източи из черковния двор и тръгна към оная страна, отдето идеше Индже.

До черквата бяха се спрели двама души, мъж и жена, възседнали на катъри. Жената носеше къса салтамарка с лисичи кожи и тънка зелена махрама на главата си. Тя не беше в първата си младост, но беше хубава, чертите на лицето ѝ бяха едро и твърдо очертани, в цялата ѝ външност имаше достоинство на царица. Мъжът беше стар хайдутин, побелял, но здрав, червен, с големи рунтави вежди и мустаци като къдели. Носеше дрехи от червено сукно с потъмняла сърма, отзаде му висяха джепкени, а коженият силях на пояса му беше натегнал от пищови.

Мъжът и жената гледаха народа, който излизаше от черква. Всички, които минаха покрай тях, им казаха, че отиват да посрещат Индже. Мъжът и жената се спогледаха и очите им овлажняха. Те слязоха от катърите, поведоха ги на ръка и тръгнаха с множеството. Мъжът чумреше рунтавите си вежди и възбудено шепнеше:

- Ще му кажа: аз съм Сяро Барутчията, не ме ли познаваш? Ето, дойдох сам. Доведох и Пауна. Когато ти колеше и убиваше, аз гръмнах в тебе, исках да те убия. Сега ти крило си за нас, наш татко си, дай да целуна ръката и краката ти. Дай, пък прави с мене как вото щеш...

А Индже вече влизаше в селото. Не искаше да бърза и гледаше да удържи крачките на коня си, който, кой знай защо, беше станал нетърпелив и буен. Изведнъж едно малко човече прекоси сокака и мина път на Индже. Беше Гърбавото. То се спря и се загледа. Изглеждаше, че се чуди на Индже, на коня му, на светналите му от сърма дрехи, на пауновото перо, което трепереше на калпака му. Индже би го отминал, ако не беше забелязал, че това гърбаво и уродливо момче държи под мишницата си къса пушка. Мисли за добро имаше в ума на Индже и не хора с пушки искаше да вижда днес. Пък и весел беше и искаше да се пошегува.

- Я слушай! - извика той на Гърбавото. - Дай пушката тука!

Гърбавото се начумери, измърмори нещо и избяга. Тоя път Индже видя отблизо очите му и тия очи събудиха у него нещо, което той не можа да разбере какво е. Но поотпусна коня и тръгна подир него.

- Дай пушката! - викаше той и се смееше.

Гърбавото влезе в един двор, Индже подир него. Спрени на улицата, войводите го чакаха и се усмихваха, защото виждаха, че се шегува. Индже обърна коня си да се върне. В същия миг Гърбавото вдигна пушката, прицели се и гръмна. Подскочи белият кон, Индже се изкриви на седлото и падна.

Спуснаха се всички, които бяха наблизко, скочиха от конете и прихванаха Индже. Други погнаха Гърбавото. Най-напред пренесоха Индже до пруста на къщата, в двора на която беше паднал. Разкопчаха го, търсеха раната, бързаха да я превържат. А във се повдигна страшен шум. Мятаха се черни коне, лъщяха ятагани и страшни гласове, пълни с отчаяние и болка, викаха: "Убиха войводата! Убиха Индже!"

Спуснаха се конници от една и от друга страна, за да пресекат пътя на Гърбавото и да го хванат. Множеството, което се зададе откъм черквата, повърна назад и се разбяга. Писнаха жени, селото се изпълни с викове и плач.

До това време баба Яна Калмучката стоеше прилепена до стената на къщата си, гдето беше се случила, и въпреки страшната бъркотия наоколо, запазваше това спокойствие, което идеше преди всичко от възрастта и глухотата ѝ. Но когато и тя чу да викат от всички страни: "Индже! Убиха Индже!" - трепна и се втурна към пруста. И тя се появи

там разтреперана и суха, очите ѝ горяха и търсеха неспокойно. Войводите, които се лутаха около Индже, я помислиха за объркана от страх и я избутаха навън.

Но тя можа да види Индже. Той лежеше на пруста, опрян до стената. Беше гологлав, калпакът му с пауновото перо беше паднал до него. Нямаше болка на мургавото му лице, но дишаше тежко и с мъка, под него беше протекла локва кръв.

В двора нахлуха много хора. Водеха Гърбавото. Двама от войводите, Добри и Вълчан, бяха извили назад ръцете му и здраво го държаха.

- Тоя ли го уби! Тоя ли! - викнаха наоколо кърджалиите и размахваха ятаганите си.

- Чакайте, при Индже да го заведем. Той да каже!

И ония, които бяха при Индже, излязоха вън. Тогава баба Яна се приближи до него.

- Синко, ти ли си Индже?

- Кое е туй момче - рече Индже, - твое ли е?

- Ти ли си Индже? Ох, божичко, какво стана...

Тя говореше с мъка, долната ѝ челюст трепереше. И като разбра, че има малко време и трябва да бърза, тя се наведе над него и зашепна:

- Туй дете е твоя син! Ах, защо го прибрах тогаз, по-добре да беше умряло...

Като че втори куршум удари Индже и той се дръпна назад. Докараха Гърбавото. Индже го погледна - грозно, гърбаво, ниско, на челото му падаше нечиста сплъстена коса. Гледаше изпод вежди като звяр, измъкнат из дупката му. Но очите му се отделяха от цялата му грозота, хубави кафяви очи. Индже се вгледа в тях и позна очите на Пауна.

- Ей го - викаха войводите, - какво да го правим? Да го одерем жив? Да го побием на кол?

Индже притвори очи като от болка и не каза нищо. Смъртта разведряше лицето му. След малко той погледна и каза:

- Много майки съм разплакал... Дойде и моя ред. Нищо да не правите на туй дете! Ни косъм да не падне от главата му. Аз искам тъй. Дайте му туй - той подаде кесията си - и пуснете го да си ходи със здраве...

На двора, сред струпаните кърджалии, се чу гласът на Сяро Барутчията:

- Умира ли? Не може да бъде! Чакайте да мина. Кажете му, че водя жена му, кажете му, че иде Пауна!

Както беше се поизправил, Индже се килна назад и падна. На двора изпищя жена. Войводите се спуснаха, изправиха Индже, викаха го, молеха му се да продума. Индже беше мъртъв.

ПЕСЕНТА НА КОЛЕЛЕТАТА

Славата на Сали Яшар, прочутия майстор на каруци от Али Анифе, стигаше вече твърде далеч. Такъв майстор като него никога по-рано не беше имало в Али Анифе, кой знае дали щеше да има и отпосле. За околните села и дума не можеше да става, там такъв майстор нямаше, но нямаше дори и в града, и то тъкмо в тоя град, който беше в средата на безкрайна равнина, от който излизаха пътища по всички посоки, като лучите на звезда, и където, открай време още, най-първите майстори са били майсторите на каруци. Но това понякога се случва. Сали Яшар беше се издигнал над всички по божа дарба, появил се беше случайно, както случайно се появяват по селата ония прочути знахари,

които лекуват най-тежки болести и често пъти с някоя билка, с върха на нагорещено желязо или само с няколко думи връщат живота на много умиращи.

Сали Яшар наистина имаше нещо, което го оприличаваше на тия хора. Като всеки ковач, той беше здрав и силен човек, но инак беше благ, тих, вдълбочен в себе си. Той приказваше малко, но и малкото, което кажеше, беше ясно, умно, отмерено, а на ония, които го слушаха, винаги се струваше, че в очите на Сали Яшар остава още много нещо недоречено, премълчано и скрито. Като че вътре в душата на Сали Яшар имаше и друг ковач, който също работеше, също ковеше, а не се виждаше, и само искрите и отблясъците от това вътрешно огнище грееха в замислените очи на Сали Яшар. Така Сали Яшар беше прост човек, с изцапани ръце, ковеше желязото и правеше каруци, но имаше вид на мъдрец и неволно вдъхваше уважение дори и на ония, които не го познаваха и нищо не знаеха за изкуството на ръката му.

Той имаше и друг един навик, който също тъй беше добре познат на хората от неговото село: всяка вечер, малко преди да залезе слънце, в един час, който за всички други би бил твърде ранен, Сали Яшар прекратяваше отведнъж всяка работа и затваряше работилницата си. Чираци и калфи набързо измиваха изцапаните си от кюмюра лица и се разотиваха. Никакви увещания, никакви молби не можеха да накарат Сали Яшар да остане до по-късно и да довърши някоя работа, колкото и бърза да беше тя. "Ще я направим - говореше той, - и утре има време, и утре е божи ден." И той казваше това кротко, но твърдо - и сякаш беше вече далеч някъде, откъснат от всичко, забравил за всичко, потънал в тая странна замисленост, която пълнеше очите му, скрити под гъстите му вежди. И наметнал някоя дреха на изпотените си плещи, той тръгваше за дома си, прегърбен малко, спокоен и загледан в земята, а хората, които го срещаха, след като почтително го поздравяваха, гледаха го учудено и си мислеха, че някаква болка трябва да гложди сърцето на Сали Яшар и че ако той бърза да си отиде, не е, за да си почине, а за да остане сам със себе си и с мислите си.

А всъщност никой не усещаше сладостта на почивката тъй, както Сали Яшар. Като си отидеше вкъщи, той седеше отвън на пейката, седеше си сам и гледеше към полето. Донасяха му кафе, пушеше цигара подир цигара, почиваше си. Умората на приятни тръпки се свличаше от снагата му и без да мисли за каквото и да е, Сали Яшар се радваше само на това, което виждаха очите му. По зелените поляни, наполовина в сянка, наполовина залени със слънце, пасяха овце, бели върволици от гъски идеха към село, между едно стадо коне и друго млади жребци се отделяха, препускаха с развени гриви един срещу друг и цвилеха. И светлините, които залезът хвърляше в небето, опияняваха сякаш ластовичките и докато хвърчаха ниско до земята, те изведнъж като стрели се въземаха нагоре. Спокойни и важни, щъркелите се прибираха по салплъците, Сали Яшар ги гледеше как нахранваха малките си, след туй се оттегляха настрана, продумваха си сякаш нещо и, като отхвърляха главите си назад, като че за да погледнат към небето и към бога, гръмко и тържествено започваха да тракат с дългите си клюнове. В същия миг, отвъд потъмнените овошки, над които се чупеха лучите на вечерницата, проечаваше викът на ходжата и Сали Яшар ставаше да направи и той молитвата си.

Малко по-късно Сали Яшар седеше пак на пейката, изненадан от промяната, която беше се извършила: полето беше почерняло, там нищо вече не се виждаше, а зад хоризонта, сред раздиплените мъгли от прах, беше се показал месецът, голям и червен, като нагорещено желязо. Идеха часовете, когато Сали Яшар преставаше да гледа навън и обръщаше мислите си към самия себе си. И прави бяха хората от Али Анифе: имаше нещо, което мъчеше Сали Яшар, и всяка вечер по това време той си мислеше за него.

Работите му отиваха добре. Беден и прост ковач някога, сега той беше прочут майстор, при когото идеха поръчки от най-далечни краища. Работа имаше повече, отколкото му трябваше. Сали Яшар не обичаше да връща никого, пък и колкото повече работа имаше, колкото повече трябваше да бърза, толкова по-добре работеше. Идеха му неподозирани и от него самия сили, разпалваше се, работеше със страст, с увлечение, ръката му ставаше сигурна, погледът - точен и желязото под неговия чук добиваше неочаквано такива свършени форми, каквито той не би могъл да направи и при най-бавната и внимателна работа. А тъкмо такава работа беше по сърце на Сали Яшар и от неговите ръце излизаха каруци, които бяха същинско чудо: леки, като че сами щяха да тръгнат, напети и гиздави като невести, с шарила и бои, които грееха по тях като цъфнали цветя. Но най-чудното в тия каруци бяха звуковете, които те издаваха, когато вървяха. Като че в железните им оси беше скрита някаква музика. Как ги правеше Сали Яшар, един господ знаеше, но неговите каруци не дрънчаха, не хлопаха като другите коля, а пееха по пътищата.

Каруците пееха по пътищата и сякаш разказваха как един човек може да бъде много богат, но и много злочест. Защото за какво му беше това богатство на Сали Яшар? То дойде много късно. На баира, отдясно на царския път, където каруците, които се връщат от града, разсипват най-мелодичните си звуци, лежат в гробищата двамата му сина, два сокола. Високи грубо одялани камъни се издигат над тях, земята е обрасла с трева, като че никога не е била разравяна, и люляката, която цъфти там всяка пролет, сякаш сам бог беше я посадил отвеки. "Няма да им занеса нищо от моите жълтици - мислеше си Сали Яшар, - нито ще взема нещо за себе си, когато и аз отида при тях." Тъмнината скриваше очите на Сали Яшар и не можеше да се види какво има в тях, но той гледаше в земята като изтръпнал и мислеше, че по-хубаво би било да беше беден, но да бяха живи двамата юнака, които и сега му се усмихваха със сините си очи, румени, широкоплещести.

Достигнал дотук, Сали Яшар започваше да мисли, че е длъжен да направи някакво голямо благодеяние, истинско безкористно благодеяние, което да засегне повече хора, да надживее много поколения. Това, което мъдрите побелели старци, които той някога беше слушал да приказват, наричаха себап. И идеше му на ум тогава за Мурад бея от Сърнено, който беше направил прочутата Каралезка чешма. Каква чешма и на какво място! Деветнайсет каменни корита, отпред калдъръм, като двора на хан, три чучура, които бълболят и сипят студена и бистра като сълза вода. А наоколо е посърнало поле, суха и напукана земя, пек и горещина, като в пустиня. И идат стада, идат хора, вървят към чешмата и очите им горят от задуха и от жегата. От едната и от другата страна на чешмата е бяло шосе и всеки, който мине по него, отива ли, или се връща, отбива се на чешмата да пие вода. И може би рядко някой ще го каже, но в душата на всекиго е благодарност към бога и хвала към онзи, който беше направил тая чешма и чието име сякаш вечно шепнеха струите на трите чучура.

Ето какво благодеяние искаше да направи и Сали Яшар. Но чешма не навсякъде можеше да се направи, нямаше къде. Идеше му на ум да направи някъде кладенец, мост на някое лошо място, хан, където замръкват пътници. Но всичко това му се виждаше или недостатъчно, или не твърде почтено. И той се биеше с мислите си, не знаеше какво да предприеме, безсилен като пред някоя мъчна задача, която не може да реши. Най-послед той се досещаше, че трябва да се прибере вкъщи, и ставаше да си ходи. Месецът беше се издигнал и побледнял. Наблизо минава човек и наедно с него напреки по земята върви сянката му. Светло е, Сали Яшар вижда, че човекът носи пушка, и познава, че е Джапар, нощният пазач.

- Добър вечер, Сали уста - казва Джапар, като се спира и цигарата светва в устата му.

- Добър вечер, Джапар.
- Какво хубаво време!
- Хубаво. Затуй и аз се застоях.
- Каква месечина - шегува се Джапар, - таман бели коне да крадеш...

Джапар отминава нататък. Сали Яшар тръгва към къщи, гледа светлите петна, които трептят като жълтици в сянката на салкъмите, и мисли за това, което всяка вечер му иде наум, защото всяка вечер Джапар минава отгук и му се обажда. Джапар е беден, но добър момък; преди години той поиска дъщеря му, но тя не го рачи. Оттогава се мина много време, Джапар обичаше да говори със Сали Яшар, но старецът чувствуваше, че под това приятелство се крие друга болка и други мисли се таят под думите, които говореше Джапар. И тая вечер, като го виждаше как отминава в тъмнината и как свети цигарата му, той си мислеше, че у него все е останало нещо от миналото, че в душата му още гори рана, както гори цигарата му в мрака.

*

По обичая си, Сали Яшар продължаваше да седи всяка вечер във на пейката. Но измамлив беше хладният вятър, който духаше откъм морето. Сали Яшар се простуди веднъж и легна болен. Отначало той мислеше, че е дребна работа, вярваше, че ще се поправи скоро, калфите му продължиха да работят и чуковете все се чуваха да звънят, както по-рано. Но ето че болестта на Сали Яшар се влоши, калфите не можеха да работят вече сами и чуковете изведнъж замлъкнаха. Това мълчание уплаши Сали Яшар и едвам сега той разбра, че е болен тежко и че може да умре. Той не се боеше от смъртта, защото беше мислил за всичко през живота си и беше се приготвил за нея. Но както всеки човек, той беше слаб и мислите му с неотразима сила се връщаха сега към всичко онова, което му беше най-скъпо и най-мило. И той не чакаше нищо друго, не желаше нищо друго, освен час по-скоро да види единствената си дъщеря. Той я обичаше, както беше обичал всичките си деца, но тя беше хубава и нейният образ се сливаше с образа на първата му жена, на която тя приличаше. А това му спомняше времето, когато той беше беден, когато залъкът му беше корав, но беше млад и беше щастлив.

Нарочен човек беше отишел да стори хабер на дъщеря му и да я доведе. Сали Яшар пресмяташе точно времето, което ѝ трябваше, за да дойде, но тя не идеше. Трябваше да дойде още вчера, а не дойде и днес, нямаше я и досега, макар че беше вече късна нощ. Сали Яшар беше благ човек и мъчно можеше да направи укор на когото и да било, но сега не можа да се удържи, сърдеше се, викаше, обвиняваше дъщеря си в неблагодарност и непризнателност. От вълнение и безпокойство на два пъти през деня му става зле и трябваше да го пръска със студена вода, за да го свестяват. Отпаднал, изгубил сили вече да чака и да се надява, той лежеше възник на леглото си, превързан на главата с бяла кърпа, изпод която се издуваха двете половини на разрязан лимон, турен на слепите му очи. Долу на земята, също тъй капнала от умора, беше задрямала жена му.

Повърнаха се отново топлите нощи. Прозорците бяха отворени, във се чернееха салкъмите и между листата им течеше бялата светлина на месеца. В селото беше тихо, не лаяха дори кучетата. От време на време само преминаваше геджекуш и плачливият писък на тая птица зловещо пронизваше нощта, сякаш беше зовът на самата смърт. После пак утихваше всичко, чернееха се само клоните на салкъмите, увиснали в сребърната мрежа на месечината, и Сали Яшар, колкото и да напрягаше слуха си, не чуваше нищо друго освен някакъв смътен шум и скоро разбираше, че е от кръвта, която биеше в ушите му.

Изведнъж той трепна: вървеше някъде каруца. Подрънкваше тежко, глухо, навярно възлизаше някоя баирчинка. Но ето, тя прогърмява надолу по нанадолнището, млъква пак за малко и най-после, излязла на равното, тръгва бързо и запява! Сърцето на Сали Яшар забива, той се изправя на леглото си и се вслушва. "Това е Шакире - мисли си той, - тя е!" И той не се съмнява, защото същото нещо говорят и тия челичени звуци, които звънят в нощта, разхвърчават се изпод колелата, летят като бели птици, провират се измежду листата на салкъмите, идат наедно с лучите на месеца, спират се на прозореца, носят блясъка на познати очи, носят позната усмивка и казват: "Иде!"

Нещо топло и сладко се повдига в гърдите на Сали Яшар, той прави усилие да стане и одърът изпращава. Старата се събужда.

- Какво има? - пита тя и гледа плахо.

- Стани. Иде Шакире.

- Шакире? Тя ли иде? Де е?

- Чуй! Каруца...

- Ех, каруца... Колко каруци додоха...

Но очите на Сали Яшар горят и повелителният знак, който той направи с ръка, я накара да замлъкне.

- Чуй! - повтаря той и сочи към прозореца.

Затрептяват листата на салкъмите, разнищят се между тях като паяжина лучите на месеца и през прозорците, като роса на топъл дъжд, нахлуват звънливите звуци на колелетата. Каруцата е вече съвсем близо, ясно личи как се насочва към техния двор и спира. Пръхтят уморени коне, прогълчават мъжки гласове, между които и гласът на Джапара, и ето стъпки вън, стъпки под самите салкъми, и гласа на Шакире. Старата тича навън. Две сълзи се отронват от очите на Сали Яшар, чертаят топли вадички по лицето му и капват на земята...

*

Мина се месец и повече. Отдавна Сали Яшар беше здрав и работеше в ковачницата си. Той не умря, защото, както сам казваше, смъртта не дохожда, когато я чакаме, а когато най-малко и се надяваме. Но за всичко това той повече не мислеше. Страданията и болките се забравят лесно, щом здравето се повърне.

Преди няколко дни дъщеря му беше си отишла и сега Сали Яшар, седнал, както порано, на пейката, мислеше най-вече за нея. Колко радост донесе тя в къщата му! Дотогаз пространната и голяма къща, която Сали Яшар беше правил със сметка, че в нея ще живеят много хора, и за да спре овреме любопитните погледи, беше я оградил с висок затръннен плет, приличаше на гробница. Навред беше тихо, напуснато, мъртво. Една само немощна и болнава стара жена се мяркаше насам-нататък като привидение и сам той - гостенин от време на време вкъщи. Но ето млада и хубава жена ходеше сега из стаите, слизаше по стълбите тичешката, минаваше под салкъмите и огряна от слънцето и затова още по-хубава, възлизаше в градината и се спираше между гюловете. Чу се песен, чу се смях, къщата оживя. Не, с много неща може да надари бог някого, но няма по-голям дар от хубостта. Каквото кажеше Шакире, беше хубаво, каквото направеше, беше добро. Той сам, можеше да се каже, оздравя, защото Шакире искаше. А поискаше ли нещо тя, то се виждаше възможно и ставаше.

Като дете беше Шакире, на нея ѝ трябваша игри, развлечения. Когато цялата къща беше пречистена и наредена, тя започна да отваря и да бърка из старите брашовски сандъци, гдето бяха скрити дрехите на майка ѝ, на първата му жена, тежки и скъпи

едновременни премени. И всеки ден тя започна да се облича и труфи, ту с едни, ту с други дрехи, палава, луда, и докато всичко това за нея беше само шега, Сали Яшар я гледаше със свито сърце, защото пред очите му се събуждаха спомени и видения от друго време и от други дни.

Веднъж, натруфена тъй, с пъстри прежди и сноп златен тел в ръце, тя влезе при него и седна до прозореца да шие чевре. На корави, широки гънки лъщеше аленият атлаз на шалварите ѝ, по сърмата на синия ѝ елек, който стягаше гърдите ѝ, горяха и се разсипваха ситни искри. И никога сякаш тя не е бивала тъй хубава, веждите ѝ тънко изписани като пиявици, лицето, кръгло и бяло, очите ѝ обкръжени с тънки ресници, като осил на чернокласо жито. Тя работеше своето чевре, мълчеше, но ясно беше, че си мисли нещо, защото се усмихваше сама. И ето, тя се заглежда за минута през прозореца, откъсва една жица с уста, след това се навежда пак над работата си, усмихва се повече и без да погледне Сали Яшар, казва:

- А какво стана с Джапар, какво прави?...

Сали Яшар трепна. Стори му се да вижда цигарата на Джапара да свети вечер около къщата му.

- Какво ще прави Джапар - каза той след малко. - Добре е, тук е...

Нямаше усмивка вече на хубавото лице на Шакире, къносаните ѝ пръсти по-чевръсто работеха, тя нисичко запя нещо и такава ли беше песента, или тъй се стори на Сали Яшар, но той сякаш виждаше зелено поле, нови каруци, които вървят и пеят, отиват далеч, далеч някъде...

Много случки още си спомняше Сали Яшар, все свързани с Шакире. Той се разчувствуваше, изпадаше в умиление и неволно си спомняше за оня тежък час, когато беше болен, когато мислеше, че ще умре, и когато чу, че дрънка каруца и че иде Шакире. Оная каруца, която пееше сред месечината и която той никога не можеше да забрави! И Сали Яшар тъй силно преживява и мъката, и радостта на тоя час, че също като тогава усеща, че очите му овлажняват и се премрежват от сълзи.

Един есенен ден, един от ония дни, когато слънцето пече меко, когато небето е много синьо и във въздуха, като сребърни жици, се носят паяжини, Сали Яшар стоеше на пейката си и забеляза, че към него се приближаваше Джапар с праметната на рамо пушка. Някаква промяна имаше в него и Сали Яшар веднага я забеляза. Джапар беше избръснат, тънките му руси мустаци бяха засукани и изтънени на края, фесът му беше делийски накривен. И снажен и широкоплещест, какъвто си беше, той крачеше гордо, с нависоко разкопчани пачи. Сали Яшар не обичаше фудулите, сви вежди и когато Джапар стигна до него и поздрави, той отвърна на поздрава му, но не го погледна. "Струва ми се - мислеше си през това време Сали Яшар, - че една вечер видях цигарата на тоя хаирсъзин да свети под салкъмите при плета; видях и Шакире да се връща през двора оттам. Дали не е приказвал той скрито с дъщеря ми?"

- Какво има, Джапар? - попита след малко Сали Яшар, престорено спокоен. - Какво ново?

- Новото е туй - каза Джапар, като подпираше пушката си до стената и се канеше да седне, - новото е туй, че снощи си доде Чауш Ибриам.

- Хайде холан! - учуди се Сали Яшар - че нали казаха, че го били бастисали по пътя, че го убили?

- Тъй казваха, ама доде си човека. Аз сам го видях.

Явно беше, че Джапар се готви да разкаже цялата случка, но най-напред той си направи цигара, запали я и след туй почна да разказва бавно и с тия подробности, с които хората от селата обичат да пъстрят речта си.

- Бях отишел снощи - започна той - към Касап Османовия харман. Лаеха кучетата там, рекох да видя какво има. Нямах нищо, седнах на камъка под бъза да си почина. Трябва да е било късно - керванджийката беше изгоряла. По едно време чувам: джан, джан... върви каруца. Давам ухо, слушам - далече е, отвъд гробищата е, ама тъй хубаво се чува, пее, пее...

Джапар позамълча и замислено се загледа пред себе си.

- Да ти кажа ли, Сали уста, такъв ми е занаятът, трябва да се седи цяла нощ, а пък нощ дълга, не се минава лесно. Гледам, залисвам се, колкото време да мине. Понякога седя и слушам каруците, като се връщат. И знаеш ли, Сали уста, твоите каруци, както ти ги правиш, ги няма нийде: всяка си има свой глас, всяка си пее на свой макам. И седя аз, слушам ги и си казвам: ей тази е на Мурада, таз на Халиолу Ешреф, таз на Карани... Та да си дода на думата, снощи, като чух каруцата, слушах, слушах, па тозчас си рекох: "Туй е каруцата на Чауша, не може да бъде да е друга!" И наистина, подир малко затупкаха боси крака, гледам, чернее се фередже, върви жена и около нея деца скимучат като прасенца, плачат. Познах я - жената на Чауша. "Татко ви си иде, мама." - дума им. И каруцата дрънчи, дрънчи, иде... Право да ти кажа, Сали уста - каза Джапар и въздъхна, - дожаля ми и си поплаках. Ах, голяма радост, голяма дунанма беше снощи в къщата на Чауша!

Цял изтръпнал, Сали Яшар гледаше в земята, мълчеше и мислеше. Той вече не се обади и Джапар, като постоя още малко, взе си пушката и тръгна да си ходи.

- Сали уста - каза той, - каруците, дето ги правиш, себап са. Все е хубаво, като се връщаш, да те познаят вкъщи и да излязат да те посрещнат!

Чу ли, или не тия думи, не се знаеше, но Сали Яшар не продума и си остана все тъй замислен, обгърнат с гъстия дим на цигарата си.

На другия ден Сали Яшар беше в ковачницата си и - което рядко се случваше с него, когато работеше - той три пъти подред слага чука си на наковалнята и, като скръстеше ръце и се подпреше на него, оставаше тъй дълго време замислен, докато духалото работеше. Първия път той си спомни онова, което Джапар беше му разказвал за връщането на Чауша. Втория път той си спомни как сам беше чул каруцата, когато идеше Шакире, и, както винаги в тия случаи, се просълзи. Третия път, когато Сали Яшар се подпря на чука и се замисли, той сякаш като насън видя хиляди и хиляди каруци, които се връщат, които пеят по пътищата, а от ниските къщурки, над които се носи вечерен дим и прах, излизат жени с деца на ръце, други по-големи деца тичат наоколо им и всички вървят срещу каруците, за да ги посрещнат...

Никога Сали Яшар не беше изпитвал такова вълнение и такава радост. "Аллах! - пошепна той и се улови за челото. - Аз съм бил сляп, аз съм бил глупав! Каква чешма и какви мостове искам да правя? Себап! Има ли по-голям себап от тоя, който правя? Каруци трябва да правя аз, каруци!"

- Момчета - извика той, - хайде, по-живо!

И чуковете зазвънтяха по въорса, искри заизхвърчаха от червеното желязо и макар калфите и чираците на Сали Яшар да бяха навикнали да виждат такава трескава разпаленост у него, все пак го поглеждаха учудени и усмихнати.

Същия ден следобед Сали Яшар излезе от къщи и с широки крачки и с устремен в земята поглед, както му беше обичай, тръгна към къщурката на края на селото, гдето живееше Джапар. Той го свари със запретнати ръкави и изцапани с масло ръце да разглобява и чисти пушката си. Джапар немалко се зачуди, като видя Сали Яшара да иде у дома му, но още повече се обърка и слиса майка му, стара грохнала жена.

Пиха кафе, говориха за туй, за онуй. Най-после, когато останаха сами, Сали Яшар нерешително и с мъка, като избираше и търсеше думите си, каза:

- Джапар, много пъти съм мислил за тебе, чоджум. Трудиш се ти, имаш, не си останал на пътя... право е. Но от занаят до занаят има разлика, все по-хубаво е да си имаш и ти парче земя и да си я работиш, както всички хора. Ето, аз имам...искам да ти помогна...за мене не е мъчно. Вземи! - каза той решително, за да се отърве от затруднението си, и подаде на Джапара една кесия.

Но Джапар не посегна и не я взе. Още като заговори Сали Яшар, той само гледаше, мълчеше, но нещо се смееше в сините му очи.

- Вземи - повтори Сали Яшар. - Ще ми ги върнеш, когато можеш. Ще си купиш някое парче нива, ще работиш.

Джапар взе кесията, но не изглеждаше да е убеден, а направи това, колкото да не скърши хатъра на Сали Яшар. Преброиха парите, за да се знае, че са взети в заем.

- Хайде, че като се ожениш - каза с облекчение Сали Яшар, - ще ти направя една каруца. Само да се задомиш.

- Аз няма да се женя - мрачно каза Джапар. - А парите ще взема, щом искаш. Хм... чудно нещо... че нали щеше да правиш, Сали уста, чешма...

- Остави! - прекъсна го Сали Яшар, като стана да си ходи. - Никаква чешма няма да правя. Каруци ще правя аз, туй стига.

Сали Яшар се върна в работилницата си доволен. Защо направи това, той не искаше и не можеше да си даде ясна сметка. Но както беше навикнал през времето, когато лежа болен, да се подчинява на дъщеря си, тъй и сега му се струваше, че изпълнява нейно желание, виждаше одобрителния ѝ поглед, усмивката ѝ.

Сали Яшар продължи да работи своите каруци. Те пееха сега много по-хубаво, отколкото по-рано и Сали Яшар ги правеше тъй не само да задоволи мющерите си, но защото беше вече убеден, че наедно с това той върши онова голямо благодеяние, за което толкоз много беше мислил.

И когато месец-два по-късно го сполетя ново едно нещастие, то не го засегна много дълбоко. Помина се зет му и Шакире остана вдовица. Тя се върна при Сали Яшар и никой не се учуди, и никой не осъди прибързаността ѝ, когато още наскоро след смъртта на мъжа си, тя се ожени за Джапара.

Сали Яшар работеше сега каруцата, която беше обещал на новия си зет. Всичко беше готово, дойде ред да се опитат звуковете, които щеше да издава тая каруца, песента, която щяха да пеят колелетата ѝ. Тайната на пеещите каруци, които правеше Сали Яшар, беше в това, че отвътре, между колелото и основанието на оста, той туряше по един челичен диск и тъй като колелото оставаше малко хлабаво, тоя диск се удряше ту в него, ту в оста и издаваше звукове, които, преплетени със звуковете на другите колелета, даваха цяла мелодия. Всичко това беше много просто и ако имаше някаква тайна, тя беше в сплава, в размерите и формата на дисковете, а това знаеше вече само Сали Яшар.

Тия дискове се канеше да изпита сега Сали Яшар на каруцата, която правеше за Джапара. С чук в ръка той се спря пред тях и се замисли. Мъдрец наистина беше Сали Яшар, много нещо беше видял, много нещо беше преживял, но едно беше ясно за него: с мъки, с нещастия е пълен тоя свят, но все пак има нещо, което е хубаво, което стои над всичко друго - любовта между хората. С тая каруца щеше да се връща Джапар и Шакире щеше да го чака. Тя трябва да пее! И Сали Яшар започна да почуква по дисковете с чука, даваше ухо, внимаваше, ловеше всеки звук, проверяваше всяко съзвучие.

ПОСЛЕДНА РАДОСТ

Градът бързо се подновяваше и растеше. Но все пак оставаха много улици, където още можеше да се видят тихи, едновременни къщурки, скрити в гъстия листак на асми и овошки, обградени с високи като на крепост дувари, с тежки монументални порти, върху чиито посивели дъски не една влюбена двойка беше издълбала инициалите си.

Имаше също тъй и хора, толкоз много познати, толкоз неизменни и някак старинни, че без тях и без вехтите полусрутени къщи градът отдавна би бил съвсем друг. И ако лозята и градините на Газибоба, бараките на панаира, могилите и полето даваха багрите и характерните линии на пейзажа отвън - тоя външен изглед на града, който завинаги оставаше в паметта на родените в него, - тия хора пък даваха особения лик на живота му. Те бяха нещо трайно и необходимо, еднакво трогателно и свидно. Спомените на цели поколения се преплитаха с имената им и никой не можеше да си спомни за младите, без да си спомни и за тях. И наистина, в часове на носталгическа мъка за какво можеха да си говорят двама души от тоя град, когато случаят ги събереше някъде далеч? - За цъфналите вишни и зелените поляни около къшкочеве в Газибоба, за веселия и шумен празник на панаира, за разходките по шосето, за много други неща още. Но веднага, със светнали от вълнение очи, те ще се запитат: "А помниш ли дядо Слави? А Рачо Самсара? А Люцкана, Люцкана?" И тия две-три имена изведнъж и с поразителна яснота ще възкресят пред тях всичката прелест на доброто старо време.

Тия общи любимци, живи паметници на миналото, не бяха малко. Напротив, това беше пъстра и многобройна галерия. На първо място можеше да се тури дядо Слави. Той беше умопобъркан човек, но не буйствуваше и не пакостеше никому. Лудостта му, кротка и безвредна, се проявяваше в някакво надменно величие и грандомания. Ходеше си той в старовремските си и неизменни дрехи - бозави потури и аба, - но спретнат, чист, с важна и горда походка и гърди, окичени с разноцветни тенекийки, жезла и дрънкулки, които според него изобразяваха ордени и медали. Усмивка не знаеше това строго и навъсено лице, челото му никога не се разведряше от гъстите бръчки на мисъл и грижа. В някой горещ летен ден дядо Слави влизаше в кафенето на Ачика. Той не поглежда никого, никого не поздравява, сяда настрана и без да проговори, с един само къс и величествен знак си поръчва кафе. След това сменя шапката си, отпуска глава на гърдите си, заглежда се прехласнато в пода и тъй силно изпъшква, че обръща вниманието на всички.

- Какво има бе, дядо Славе? - питат го.

- Какво ли? Какво ли? Огън гори на главата ми бе, хора! Кое време е, а? - Жетва. Сто и двайсет хиляди жетвари съм турил на чифлика си. Сто и двайсет хиляди! Искат хляб, искат вода, искат пари. Огън гори на главата ми, ви казвам, огън!

Той е зает много, няма време за губене, изпива кафето си шумно и на големи глътки, става и си излиза сред внушителния звън на безбройните си медали.

- Пст! Мяу! - вика подире му някое хлапе.

Само тоя омразен звук не можеше да търпи инак кроткият дядо Слави. И веднага той забравяше и грижите си за чифлика, и гордото си достойнство на цар, кипваше от яд и немилостиво подгонваше босоногия дявол. Но тоя не е вече сам, а цяла тълпа, всички до един зли, досадни и нахално безстрашни, защото заплашеше ли ги някоя сериозна опасност, възлагаха всичките си надежди на босите си нозе и се губеха като дим. За да се появят, разбира се, от друг ъгъл на улицата - Войната се разпалваше, местеше позициите

си и отминаваше към крайните квартали. "Пст! Мяу!" - се чуваше от едната страна, гневни закани от другата, а хвърлените камъни описваха големи дъги, които се пресрещаха и кръстосваха във въздуха. Това траеше с часове. Сто и двайсетте хиляди жетвари оставаха и без обяд, и без вечеря, но те можеха да потраят, защото бяха толкоз действителни, колкото и ордени, които кичеха гърдите на дядо Слави.

Друг не по-малко известен човек в града беше Рачо Самсарът. Но ако дядо Слави беше луд, Рачо беше напълно нормален човек. Нещо повече дори: тоя млад човек притежаваше редки способности и голяма интелигентност. Но кой знае, книгите ли, голямата му бедност ли беше причината, или пък самата му орисия беше такава, но той беше съвсем негоден за каквато и да било работа. Някакъв откършлек от безгрижната и весела бохема на големите градове, случайно отвеян и попаднал тука. Окъсан, черен и чорлав като циганин, с открито и смело лице, на което светеха две малки и живи очи, широкоплещест и як, той знаеше много, много беше чел, говореше вдъхновено и от неговата цветиста и образна реч, като искри под огниво, се сипеха сарказми, остроумия и парадокси. Тоя човек притежаваше най-чувствителната съвест, при това - и големия кураж да нарича всяко нещо направо с името му. Всеки знаеше безбройните грехове, които тежаха върху съвестта на богатите градски първенци, знаеше ги, но предпочиташе да си мълчи и почтително им сваляше шапка. Рачо Самсарът не правеше това. Всеки път, когато му се удадеше случай, той им говореше такива речи, че макар и всичко да минаваше като шега, очите неволно се навеждаха и върху охранените и самодоволни лица минаваше гузната сянка на смущение и срам.

Не го преследваха и не го мразеха за това. Напротив, отвърщаха му с нескривана симпатия и уважение, с едно страхопочитание дори. И като бяха уверени, че той може да работи, но няма средства, събираха помежду си пари, отваряха му кога някоя книжарничка, кога - друго някое търговско предприятие, или пък му намираха чиновническо място. Рачо влизаше между хората и се очовечаваше малко. Но това траеше късо време. Още неизносил новите си дрехи, той напущаше работата си и заживяваше пак по старому, безгрижен и свободен като птица, пълнеше кафенетата с гръмовитото си красноречие и върху лицата на довчерашните си благодетели хвърляше думи, които шибяха като камшик. Не всякога това минаваше благополучно. Но Рачо беше смел, приемаше сражения и при най-голямо несъответствие на силите и успяваше да излиза с чест из тях, само че драскотините и раните по лицето му ставаха повече и дрехите му се окъсваха дотолкоз, че приличаха на старо някое знаме.

За по-късо или по-дълго време, благодетелите му се отказваха от него и търпяха лудориите му, като на зло и непоправимо дете. А това беше истински терор, който Рачо упражняваше навсякъде. Даваха, например, представление. Пиесата е вече към втория или третия си акт и тъкмо на най-патетичните места, когато градските учители и учителки напругаха всичките си сили и мислеха, че достигат вече Коклена и Сара Бернар, изведнъж вратата на салона се отваряше с оглушителен трясък, влизаше някой и с висок глас почваше да прави бележки върху играта на актьорите или между техните реплики вмъкваше и свои. Това беше Рачо, който пристигаше в театъра последен и пиан. Не се опитваха да го пъдят, защото скандалът щеше да стане по-голям. Оставяха го и представлението продължаваше по тоя нов и странен начин: едни действащи лица на сцената и друго в партера - Рачо, който влизаше тъй в ролята на хора в старогръцките трагедии.

Прочут човек в града беше и Кръстан касапинът, макар неговата слава да беше от по-съмнително естество. Това беше снажен здравеняк с изпъкнали очи и хайдушки мустаци, при това надарен с такава необикновена сила, че сам, без да му помага някой, без да си

служи с каквито и да било инструменти, въжа, върлини и други, хващаше бивола за рогата, заваляше го, извиваше шията му и го заколваше като яре. Един или два пъти най-малко в седмицата Кръстан се напиваше и устройваше живописни зрелища из улиците. Може да се помисли, че той силен човек, настървен от кървавото си и жестоко занятие, ще върши страшни изстъпления, когато е пиян. Нищо подобно. Кръстан дигаше наистина много шум, ходеше от кръчма на кръчма, предвождан от цигулари, върху челата на които лепеше сребърни левове, провикваше се, носеше застрашително палтото си, наметнато само върху едното рамо, но всичките му буйства се свършваха с много изпотрошени шишета и чаши, или пък някой стол или някоя маса, които той, за да покаже силата си, обичаше да издига със зъби. И ако имаше някой, който редовно да си теглеше от тия оргии на касапина, това беше жена му. Като се върнеше в къщи, имаше или нямаше причини, той я набиваше хубаво, най-вече защото била бездетна, изпъждаше я навън и сам се затваряше и заспиваше кралимарковски сън от цяло денонощие. В това време Кръстаница, изподраскана, чорлава и разплакана, отиваше да се оплаква ту в общината, ту у майкини си, или пък се тръшкаше из бурена в градината, скубеше косата си и виеше като вълчица.

Не едно, не две имена можеха да се изредят на хората от рода на дядо Слави, Рачо Самсара и Кръстан касапина, но докато и те, и подобните им, въпреки всичката им забавност, будеха съжаление, осъждане или неодобрение, имаше един човек между тях, едничкото име на когото можеше да докара усмивка и на най-начумереното лице, да развесели и да смекчи и най-мрачната душа. Тоя човек беше Люцкан, единственият продавач на цветя в града.

II

Нещо много оригинално, полусмешно и полусериозно имаше и в характера, и в самата фигура на Люцкана. Тъй добре позната на мало и на голямо. Тоя кротък и простодушен човек можеше да има само едно настроение: някаква възторжена мечтателност, някакво тихо и самодоволно блаженство, за което сякаш нямаше никакви видими причини. Тая безгрижна и безобидна душа на птичка божия, която нито жене, нито сее, а се задоволява само с хубавото слънце и въздуха, който диша - беше определила и самата му професия. Но Люцкан продаваше цветя само през пролетта и лятото. В града нямаше никъде топъл цветарник и през зимата не без скръб и без мъка той трябваше да сменя занятието си с друго, не тъй почтено и красиво: продаваше семки, фъстъци и лешници. Малко усърдие влагаше той в тая работа и всеки път свършваше със загуба, защото, човек с меко и нежно сърце, не можеше да устоява на молбите на младите момичета, даваше им повече, отколкото трябваше, и тъй се разоряваше. Но материалните щети не бяха в състояние да смутят тишината и блаженството на душата му, защото Люцкан беше и поет. Всички знаеха неговото знаменито стихотворение "Люцкан гори в червени пламъци" - поема. Собствено, знаеха само отделни някои строфи, защото издаването на цялото произведение Люцкан отлагаше, докато получиеше подкрепата, която, според него, му била обещана от едно много високо място.

Възторжената и светла душа на Люцкана беше създадена за свърталище на любовта. И наистина, като всеки поет, той беше безумно влюбен, и то в най-хубавото момиче в града - Цветана. Тя беше дъщеря на един от най-първите чифликчии в околността. По една отколешна традиция, която заможните семейства още пазеха, Цветана се учеше в Роберт колеж в Цариград, но всяка ваканция прекарваше тука. Тя беше хубаво момиче, мургава, с черни и замислени очи на сърна, с една доста едра луничка на едната си буза. В града

може би имаше по-хубави момичета от нея. Но туй, което липсваше на тях, а всички виждаха у Цветана, беше тая непринудена грация, това тънко благородство и достойнство, което идеше от цялото ѝ същество. Тя не дружеше почти с никого, намираха я надменна и горда, говореха зле за нея. Но приятел или враг, млад или възрастен, човек не можеше да не се загледа в това момиче, което само като че не виждаше никого, пристъпваше бавно, съсредоточено в себе си, чуждо на всичко околно - гордата и недостъпна самотност на царкиня, доведена от далечна земя.

Люцкан не криеше чувствата си към нея и лекомислен и бърбица, какъвто си беше, говореше за любовта си навсякъде и на всички. Разбира се, хората се шегуваха и смееха. И всъщност, любовта на Люцкана беше само opakито на друга, истинска и сериозна любов. Защото не беше тайна за никого, че в Цветана е увлечен младият градски инженер, но кой знае защо не успяваше поне толкоз, колкото и сам той, и другите очакваха. Запазен е и досега един особен документ от тая тъй известна история. Инженерът работеше по това време общия регулационен план на града. И когато всичко беше вече готово и трябваше да се поставят наименованията на улиците, той направи едно своеволно изменение на официалния проект: улицата, в която живееше Цветана, той я кръсти на нейно име. Много по-късно от времето, към което се отнася тоя разказ и когато романът на инженера беше добил вече съвсем други край, трябваше да се изпълня изработеният от него план. Престъплението беше открито, но самата история тъй много беше занимавала някога целия град, щото всички уважиха чувствата на инженера и не зачеркнаха новото име на улицата. И досега тя носи това странно за чужденците име: "Цветана".

Инженерът беше най-добрият приятел и покровител на Люцкана. Той му даваше и малкия капитал, необходим за търговията му, подаряваше му и всякакви дрехи от гардероба си, бомбета и редингоги, малко поизносенички наистина, но прилягаха доста добре върху слабата и нежна фигура на Люцкана. Тъкмо това облекло беше и една от причините на неговата голяма популярност. От друга страна, макар и да прекарваше времето си в сухи математически изчисления и чертежи, младият инженер не беше чужд на литературата и изкуството. Вярно е, че кой знай защо най-великият поет за него от всички времена беше Леопарди и към неговата мрачна и меланхолична поезия той показваше голяма слабост. Неговото име беше на устните му, негови стихове цитираше. Но сам пък беше извънредно жизнерадостен момък, духовит и весел, при това - и същински хубавец. Разбира се, неговото влияние върху Люцкана се простираше и в тая област. Говореха дори, че инженерът не е съвсем чужд в създаването на прочутата поема за червените пламъци. Но в друг един случай неговото влияние и дружба с Люцкана бяха дали по-положителни и по-полезни резултати. Той го запозна със сложната и тънка наука за цветята, с емблематичното значение на багрите им, и особения алегоричен говор, който се изказва, чуто или нечуто - все едно, - когато се подаде някому едно каквото и да било цвете. Това беше приятна и сантиментална игра, създадена от въображението на старото романтично време, доведена до най-голямото си съвършенство през тия дни, когато благородните и храбри рицари, напуснали за кратко време походите и битките, заменили тежките доспехи с копринени дрехи и щраусови пера, бляскаво и галантно са флиртували из широките зали на замъците. Готовите рецепти на тая наука за сърцето инженерът беше намерил или в някой отдавна забравен роман, или в покритите с прах томове на някоя енциклопедия. Но тъкмо тая наука трябваше на Люцкана. И благодарение на възторжената и природна любов, която имаше към професията си и към цветята, той тъй добре усвои и изучи уроците на инженера, тъй майсторски ги прилагаше

и доразвиваше и от себе си вече, че не само засили търговията си, но тъкмо сега спечели най-голямата си слава.

Не само Люцкан, но който и да бил друг от града мъчно можеше да разбере лукавия и таен план, който инженерът беше вложил тука. Простодушният, наивен и глуповат цветар можеше да говори всичко, без някой да обръща внимание на думите му, защото всички бяха свикнали да се забавляват и шегуват с него. Но ето, изведнъж той започна да говори, поне когато продаваше цветята си, умно, интересно и приятно. Имаше и смисъл в думите му, и някаква елегантна и поетична алегория, която тъй допаднаше на сърце. Люцкан беше почнал да прилага науката си за езика на цветята. Успехът беше голям. Дори Цветана, която по-рано и недоизслушваше бръщолевенията на смахнатия поет, започна да се замисля върху думите му. Но нейното учудване не беше за дълго. Скоро, много скоро тя разбра, че други влагаше тия смели и страстни изповеди в устата на простодушния продавач. Всичко това беше все пак тъй невинно, че тя не искаше и не можеше да се сърди нито на единия, нито на другия. Имаше дори и нещо твърде забавно: тия тъй далечни един на други хора, също като в Сирано де Бержерак, съединяваха се и се сливаха в едно лице, в един човек, който трябваше да бъде мистериозният герой на романа.

Всяка вечер, когато слънцето се наклоняваше на запад и сянката на тополите се простреше напреки през улицата, Цветана седяше на прозореца и четеше. И ето, откъм близкия ъгъл се задаваше Люцкан. Той е гологлав тоя път, оставил е бомбето си, защото е топло, защото косата му е тъй гладко причесана, че лъщи и свети, като гарваново крило. Възмургавото му лице сияе от блаженство, клепачите му, които природно са полуотпуснати, придават на погледа му нещо мечтателно и унесено. Той е щастлив, както всякога, таблата му е пълна с цветя и пресните, току-що откъснати лалета, зюмбюли и карамфили по-ярко блещат сред черния цвят на редингота му. Всяка вечер, продадеше ли нещо другаде, или не, той трябваше да мине без друго оттука.

Цветана го съглежда и се усмихва. Над белите ѝ като сняг зъби трепти черната ѝ луничка. Какво щеше да каже сега Люцкан или по-право - какво щеше да каже другият през неговите уста? Люцкан се спира под прозореца, поздравява, взема цяла китка розови зюмбюли и с една галантност, в която се съглежда не умение, а продължителна дресировка, кланя се и я поднася на Цветана.

- Зюмбюли - напевно говори той. - Радост от сърце!

Това е само емблематичното значение и веднага той прибавя най-важното - говора на цветето:

- Щастлив съм и любовта ми дава надежда!

Разбира се, Люцкан е далеч от мисълта да придава на тия думи нещо повече от общия смисъл, който те имат в неговия речник за символичното значение на цветята. Но Цветана разбира добре всичко. Защото едвам вчера той беше ѝ поднесъл друга китка с думите:

- Полски маргаритки. Сърдечна простота. Моята любов е чиста!

Цветана и сега се смее, поема с бялата си ръка розовите зюмбюли и ги поднася към лицето си, тъмните ѝ очи изпускат лучи, устните ѝ се аленеят. Тя е тъй хубава с черната луничка на бузата си! Люцкан се вглежда в нея и поглъща всичко с погледа си и не толкоз за себе си: всяка подробност за настроението ѝ, за изгледа ѝ, за тоалета ѝ, за думите, които ще каже - всичко той ще трябва да запомни добре. Защото инженерът беше вече на разходка по шосето, той щеше да го намери там и, както всякога, надълго щяха да приказват.

Така биваше всеки делничен ден. В града кипеше трескава работа. Улиците бяха задръстени от кола, всички магазини бяха отворени, около изложената навън стока се трупяха многобройни групи селяни. По сички посоки тичаха и се разминаваха хора, тъй унесени в грижите си, че не сварваха дори да се поздравят, нямаха време да се спират и само отдалеч и високо разменяха по някоя дума. И сред кипежа и глъчката на тая навалица, сред която звънтяха пари, правеха се шумни пазарлъци, прехвърляха се стоки от една ръка в друга - нещо странно беше нечаканото появяване на Люцкана. Той върви бавно и тържествено по средата на улицата, таблата му е пълна с цветя, усмихнат е и доволен. Никой не мислеше да купува. Люцкан никого и не канеше. Като че неговата работа беше не да продава, а само да разнася тия цветя - вдъхновена някаква лития на хубавия слънчев ден, на младостта и на любовта.

III

Съвсем друго биваше в празничен ден. Настъпваше тази особена промяна, която може да се види само в провинциалния град. Преобразяваше се всичко, и хората, и градът. Ковачи и железари, които, почернели и зацапани със сажди, до вчера бяха въртели тежките чукове; арабаджии и столари, които по бели дрехи сновяха като призраци из прашните работилници, изпълнени с оглушителния шум на триони и стругове; обушари, шивачи и сарачи, които не подигаха очи от иглата; матрапази и джамбази, които тичаха като луди по стъгдите и мегданите; всички тия хора, погълнати до вчера от грижи и тежък труд, се появяваха сега, облечени в нови дрехи, спокойни и доволни, с един особен пламък в очите и с радостна усмивка на лицата си. Градът - и той изглеждаше съвсем друг: по каменните калдъръми не гърмяха селските коля, стоката беше прибрана, улиците бяха пусти и безбройните магазини и работилници, със спуснати ролетки и затворени врата, мълчаха важно и строго, подобно на стопаните си, които се пристягаха в новите си палта и закопчаваха всичките си копчета. Празникът личеше във всичко. И слънцето по-ярко светеше, и небето по-хубаво се синееше, и в гръмките удари на камбаните звучеше сякаш някаква голяма и чиста радост, която пълнеше целия свят.

Обичаят искаше не само да се извадят новите дрехи от скриновете, но и да се похапне добре, продължително и весело, с хубаво вино и драги гости. Затова през цяла сутрин и до късно подиробед из града рядко се виждаха хора. Но щом слънцето се наклонеше към залез, всички едновременно, като че по даден знак, излизаха навън.

Разходките ставаха по шосето, извън града. Всички излизаха тъй, както са били в къщи, с целите си семейства и с гостите си. Безкрайна върволица от по-малки и поголеми групи бавно и тежко пристъпваха една след друга. Богатите търговци и чифликчии, и едните, и другите свикнали на делничната охолност, сякаш се задушаваха сега в коравите си яки и новите си дрехи, стесняваха се и съвсем нескопосно пристъпваха по калдъръма. Нещо по-величествено и по-самоуверено имаше в държането и походката на техните съпруги. Тия горди дами бяха претоварени с накити и скъпи материи, в шапките, перата и костюмите им можеше да се проследи модата през всички епохи. Но това не смущаваше никоя от тях и тъй като всяко домашно огледало, като стар и послушен слуга, успяваше да скрие много нещо от истината, смешното и неугледното се виждаше само у другите. Всяка дама беше спокойна за себе си и от височината на своето превъзходство хвърляше насмешливи и презрителни погледи наляво-надясно. Смирени и кротки, като пилци около сърдити квачки, вървяха младите и крехки девойки. Имаше ли някой недостатък в тоалета им - това никой не можеше да каже, защото младостта и разцъфналата хубост изкупваха всичко друго.

Но първенството в блясъка и разкоша, в галантната любезност и слободия се падаше на златната младеж. Еснафски калфи, млади търговци, писари, големи и малки чиновници - всички тия млади хора се редяха на големи тумби, весели, жизнерадостни и пъргави, като млади коне, които се готвят за надпрепускване. Какъв цвят, каква чудновата и смела кройка не можеше да се не види в тия разнообразни накити и облекла: жълти пантофи и големи кичури от връзки, подгънати нагоре крачоли, за да открият копринените чорапи, златни ланцове, които се разделят към двата джеба на жилетката, която в повечето случаи е фантазе, а панталоните - пепита. И никой фехтовач не би могъл да върти тъй рапирата си, както тия млади хора умееха да въртят бастончетата си. Празникът - това беше най-доходният ден за Люцкана. Отрано още той е на мястото си. Преди още да се почнат разходките по самото шосе, всички непременно минаваха по големия мост на края на града, наречен от местните поети "Мостът на въздишките". Люцкан е тука с препълнена табла цвеля. Младите хора не почваха разходките си по шосето, преди да се спрат при него и да си купят по някое цвете. Какво ще бъде то - с какво емблематично значение и с какъв говор, - от това зависеше много нещо. А всички тия затруднения можеше да разреши само Люцкан. И когато най-после те намираха подходящо цвете и го затыкваха в петелката на палтото си -това вече беше един условен знак, една открита декларация, един смел лозунг, с който решително прекриваха моста. Целият град почти е вече тука. Слънцето се докосва до върховете на овошките в лозята и скоро ще залезе, поляните възхитително се зеленят. Назад и напред по шосето се движат безбройни групи, месят се тъмни и светли облекла и като големи бели, сини и червени цветя блещат отворените дамски чадъри. Последна по шосето се появява и Цветана. Нищо повече няма в тоалета ѝ от това, което тя си носи всеки ден, но все пак присъствието ѝ веднага поличава. Тя върви сама насреща безбройното множество, което вече се връща, и макар хиляди очи да се взират в нея, тя като че не вижда никого. Някои я поздравяват, тогаз поздравява и тя, лицето ѝ изведнъж просиява и усмивката ѝ добива неизразима прелест от черната луничка на бузата ѝ. Разбира се, подире и жените почват своите одумки за голямата ѝ гордост и недостъпност, но младите хора, всеки един от които носи, като малко знаме, някое цвете на бутониерката си, забравят поне сега емблематичното му значение, забравят и разпуснатата си смелост. Те се заглеждат продължително в това хубаво момиче, нечистият огън в очите им загасва, а в душите им ляга непонятна скръб по нещо непостижимо и далечно. - И защо пък не се вземат? - говорят някои, като гледат как инженерът с дълбок поклон и високо подигната шапка поздравява Цветана. - Защо не се вземат? Такава са си лика-прилика! Поклонникът на Леопарди е също сам, изконтен, с пардесю върху едната си ръка, с бастон в другата. Той изглежда замислен и печален, но това не ще да е съвсем искрено, защото всъщност той се радва на добро настроение и отлично здраве.

Нова вълна от любопитство раздвижва множеството, разменят се пак знаменателни усмивки и погледи, когато след малко всички започват да срещат инженера, поел обратна посока по шосето. И уж случайно, на двайсет крачки след него върви Люцкан, който съвсем не умее да се преструва, личи ясно, че се приготвя за нещо, и тържествено някак, също като дискос, носи тавата с цветята си. Мнозина не могат да се въздържат и се обръщат. Инженерът среща Цветана и за втори път любезно я поздравява. Нищо повече от това, но малко по-назад става нещо друго: с извънредно дълбок поклон, цял усмихнат и гологлав, Люцкан спира госпожицата и рови из цветята. Всички добре виждат, че той ѝ подава някакво цвете, казва ѝ нещо толкоз весело, че Цветана дълго време се усмихва след това.

- Люцкане, Люцкане! - почват закачките си ония, които са наблизно. - Има нещо, Люцкане!

- Наша работа си е то! - отговаря Люцкан и крадешком изпод око търси приятеля си, който е отминал напред, чука с бастона си и гледа в земята.

Слънцето отдавна е заседнало и върху западения запад, като назъбена черна стена, се тъмнеят овошките в лозята. Над полето припада здрач, стадата, които вече се завръщат, се крият в потъмнелите поляни. Чува се само мелодичната песен на звънците. Мравунякът от хора опразва шосето, прибира се в града и ония, които са позакъснели, трябва да правят път на чердата добитък, която нечакано се появява сред облаци от прах. Файтони пристигат един след друг и, верни на професионалната си суетност, лудо препускат и без това изморените коне, отрупани с тежки плетеници от звънци. Тъкмо в това време някои любопитни могат да се позапрат и да наблюдават вечерната служба на Ставри фенерджията: с удивителна сръчност, за няколко секунди само, той опира стълбата си на дирека, покачва се на две три стъпала, запалва лампата, туря изчистеното и приготвено от по-рано шише, нагласява пламъка и като хвърля стълбата си на рамо, тича вече към друг фенер. И както един след други блясваха тук-таме из улиците тия бледи пламъци, също тъй се появяваха една след друга и звездите на небето. Мръкваше се.

IV

Но шосето не оставаше празно. Дълго време там още продължаваха разходките си младите хора. Изгрява месецът. С шапки в ръце, открили лицата си на топлия вечерник, с бухнала над челата коса, с пламнали очи, в които се чупеха червените лъчи на луната, младите хора слизат по шосето и с пълен глас пеят любовни руски романси. След срещите и разменените погледи през деня, след символичния говор на цветята, забучени на гърдите им, тая сърцераздирателна музика беше по- следното и отчаяно средство на техния празничен флирт.

Почтените и възрастни хора, наедно със семействата си, пълнеха в това време "Зала Съединение". Това беше единствената бирария и най-големият театрален салон в града. Многобройните маси са заети до една. Но дълго време още никой с никого не може да се види, защото двете ацетиленови лампи, толкова на мода тогава, бяха спуснати ниско и, въпреки усилията на цялата прислуга, не можеха да се запалят. Най-после, след като бяха се изредили там всички механици и железари от града, лампите се запалват, ослепителна светлина залива целия салон, слугите победоносно теглят въжата и капризните светила тържествено и бавно се издигат над главите на ликуващия народ. Задържаното веселие избухва изведнъж, поръчки се дават от всички страни. На жените поднасят цветна лимонада, бира - на мъжете. Но още при втората чаша те не могат да издържат, намират това питие за безвкусно и блудкаво и след едно малко спречкване с жените, които глезено ги заплашват с пръст, почтените съпрузи оставят всяка преструвка, поръчват си люта ракийка с всичкото разнообразие на провинциалното мезе. Жените все още протестират, но скоро и те се съгласяват да заменят цветната лимонада с бира. Веселието става непринудено и живо, висока и забъркана глъчка изпълва салона. По-старите незабелязано се увличат в горещи препирни и разговори, младите пък момичета се усещат по-свободни. И наместо да гледат хрисимо пред себе си, както досега, те тъй отместят столовете си, че свободно могат да виждат, където си искат. Това става почти на всяка маса. Разменят се погледи и усмивки, въодушевляването расте и еднакво от всички се чувствува нужда от нещо, което кой знае защо още закъснява. Някои по-нетърпеливи често поглеждат вече към вратата.

- О, Люцкане! Тука! Тука-а-а! - неочаквано извиква някой и силният тоя бас проечава из целия салон, като тръба.

Всички се обръщат: влиза Люцкан. Той бърза и високо с двете си ръце издига таблата си, препълнена с нови цветя. Светлината на ацетиленовите лампи пада право пред тях и всички тия бели и червени рози, далии, кремове и карамфили ярко блещат и се усмихват, пресни, хубави, обвеяни още с роса и нощен хлад.

Салонът гръмва от викове и шум. Всички викат Люцкана, чукат по масите, махат с ръце.

- Тука! Люцкане, тука! - реве отново гръмоподобният бас.

Люцкан се спира и не знае къде по-рано да отиде. Някои стават, ограждат го и почти насила го повеждат към масите си, други се мъчат да го върнат и не дотам деликатно го дърпат за пешовете на редингота му.

Люцкан не се сърди. Напротив, това голямо внимание към него извънредно го ласкае. И без да е турил капка вино в устата си, всичкият тоя шум, веселие и смях изведнъж го опияняват. Той е поет и вдъхновението му иде изведнъж: никога той не е тъй изобретателен, тъй забавен, никога не прилага тъй сполучливо своята прочута наука за цветята, както сега.

Купуват цветя от всички маси. Купуват ги не толкоз за самите тях, колкото да се посмеят от сърце на нечаканите и весели фрази, с които Люцкан подава всеки стрък и които напомнят пророческите наричания, когато се вадят пръстени.

- Роза! - говори Люцкан. - Бяла! Любов, която въздиша.

Или пък:

- Меникша, жълта меникша! Раздяла. Защо съм тъй далеч от тебе?

И всички тия добродетелни съпрузи, с изстинали вече сърца, кое на шега, кое наистина, се трогват, подават си помежду цветя и не без вълнение повтарят думите на Люцкана. Разчувствува се дори и Кръстан касапинът. Той става прав, държи в ръката си едър червен цвят и посяга към вярната си съпруга.

- Флок ли? Пламък, значи - повтаря той думите на Люцкана. И като го затъква в косите на обърканата си жена, той не съвсем нежно добавя: - Горя за тебе!

Но тая пламенна изповед тъй малко отговаря на истината, че по всички маси наоколо гръмва оглушителен смях.

Към младите хора обаче Люцкан е по-внимателен и по-искрен. Той е в течение на всички любовни истории и с един бръз поглед изведнъж схваща какво е положението, долавя и погледите, и усмивките, които се кръстосват. Той е сега при масата на пощенския началник Керанов. Тук е и дъщеря му, хубавичката и черноока Иванка. Люцкан знае, че върху бедното момиче вечно тежи безмилостният терор на майка му, но сега Иванка тъй се е поизместила, че може бързо и крадешката да поглежда обожателя си, изконтения секретар на мировия съдия. И докато всички на масата си разменят цветя и се смеят на галантните бележки, които Люцкан нарочно сипе по-щедро, той подава на Иванка стрък синя теменуга и й шепне за сметка на секретаря:

- Теменуга! Скрита любов. Бъди благоразумна!

Бял карамфил пък, което значи чистота, той подава на Ирина, дъщерята на богатия търговец Драгнев. И това не е случайно. Въпреки явното несъгласие на надменните и упорити родители, нея смееше да я иска Пантев, беден, но хубав момък, при това изкусен цигулар. И Люцкан, като подава на Ирина белия карамфил, много на място й шепне:

- Моите чувства са чисти!

Но като опитен диригент, Люцкан дава ухо не само на приятните и нежни тонове, които издават струните на тия влюбени сърца. Той не само насърчава; не само успокоява

и гали. Той е способен да направи и строг укор, ако това е потребно. Ето палавата и весела Сийка Стефанова, която нарочно любезничи с Вълча шивача, и то не за друго, а само да подразни изгорника си Дамянов. А на една отдалечена маса той, измаменият любовник, рови с пръсти косите си, пие чаша подир чаша, гледа мрачно пред себе си и пее "Помниш ли, мила!..." А след това, всички знаеха, щеше да последва истеричен плач. Затова и Люцкан подава на Сийка бял нарцис и строго, почти сърдито ѝ шепне: - Нарцис. Студенина. Ти си без сърце!

Много скоро таблата на Люцкана се изпразва. Мнозина се сърдят и високо се обясняват с него, че ги е забравил.

- Люцкан! - обажда се презрително гръмоподобният бас. - Люцкан гори в червени пламъци. По-е-ма!

Това е Вартоломей Вардев, секретар на архиерейското наместничество и първи бас в черковния хор. Той също не е получил цветя и започва да си отмъщава.

Цветята на Люцкана, още повече неговите наричания, бяха влели последната и най-силна струя във веселието на "Зала Съединение". Много шишенца с ракия и много бира бяха се извървели, докато се коментираха емблематичните значения на цветята. Но тукашният човек никога не губи чувството на мярка. Наближаваше десет часът, значи, време беше за в къщи. Един след други всички стават да си ходят, толкоз повече че Кръстан касапинът, вече съвсем пиян, беше станал и се готвеше да дига масата със зъби, докато жена му, още с червения флокс в косите си, мъчеше се да го вразуми и сърдито го ругаеше. На друга маса пък Рачо Самсарът беше почнал съкрушителна филипика против всичко и всички.

Люцкан не си отиваше веднага и това беше голяма грешка от негова страна. Защото тъкмо по това време влюбените песнопойци по шосето се завръщаха от сантименталните си разходки и нахлуваха в "Зала Съединение", също като хуни. С Люцкана те се отнасяха не съвсем внимателно. Тъй като таблата му беше празна и той не можеше да им даде цветя, те го караха, кое с молба, кое насила, да им декламира поемата си, закачаха се и се шегуваха най-жестоко.

Разгален от голямото внимание, с което преди малко беше окръжен, Люцкан искаше да се държи към младите хора високомерно и гордо, но това, вместо да ги укроти, още повече ги настървяваше. Те пощуряваха, дърпаха полите на редингота му, удряха с юмруци бомбето му и го докарваха чак до ушите му, или пък просто го тръшкаха в земята, за да видели, както казваха, празник ли е утре, или делник. Работата стигаше до кавга, от която, разбира се, пострадваше пак Люцкан: обиден и разплакан, той се изскубваше из ръцете на мъчителите си с изпомачкано бомбе и разкъсан редингот, раздвоен отзад като опашката на ластовичка.

Люцкан беше сирак и преживяваше при гостилничаря дядо Руси, който не го оставяше и през тежките зимни дни, когато търговията с фъстъците отиваше все на загуба. В замяна на това, Люцкан правеше на стареца някои дребни услуги и с цветята, останали непродадени в делничен ден, украсяваше масите на гостилницата. Дядо Руси обикновено преглеждаше тефтерите си, когато Люцкан се завръщаше, и с един поглед само изпод очилата си разбираше всичкото нещастие с бомбето и редингота.

- Колко пъти съм ти казвал - кротко говори той - да не се застояваш с ония хаймани.

В гостилницата е и Митю Караколев, прочут ловец, който доставяше дивеч на дядо Руси. Митю е добродушен човек, нисък, набит и цял космат като Исава. Природата беше го надарила и със силен глас, говореше всякога високо, като че се караше някому, а когато викаше кучето си в гората, чуваше се - тъй поне уверяват - на цели десет километра.

Докато Люцкан разказваше патилата си, Митю слуша разсеяно и явно е, че не разбира нищо. Той току- що се е завърнал от лова си, душата му е пълна с ведрината на полето и очите му още виждат зеленото море на житата. При това той е донесъл сега три заека, които висят закачени настрана, и тъкмо разказваше как ги е убил.

- Остави тия вагабонти - пресича той Люцкана. - Слушай какво ще кажа по-нататък. Та... връща се онзи ми ти заек и подир него и Чакалът, зърна го, влезе пак в дирите му. Думами си: "Дърт си ти, ама не можеш излъга моя Чакал"...

Митю разказва ловджийските си истории с най- голямо увлечение. Той не само подробно описва всички перипетии, но и някои сцени подробно ги възпроизвежда: как стоял, как се приготвил и снишил, и в същото време с удивителна прилика имитирал лая на кучето си, с всичките негови нюанси, било когато е далеч, било когато приближава вече заека. И той се забравя и неусетно тъй издига гласа си, че стражарят, който е наблизо на пост, започва да наднича на прозореца, като мисли, че се е случило нещо. Но и Люцкан е забравил вече нещастieto си. И той, и дядо Руси, усмихнати и прехласнати, слушат забавните истории на ловеца.

V

Обяви се мобилизацията. Поне за Люцкана, чужд на всяка политика, това като че доде изведнъж и нечакано. Първия ден нищо особено нямаше. Продължително и тревожно, като за пожар, биха камбаните на всички черкви, в кафенетата, по улиците и по мегданите се трупаха хора, които възбудено жестикулираха и разказваха новини. Появяваше се понякога Пенчо глашатаят и сухите удари на барабана му събираха плътни тълпи, които пак тъй се и разсейваха. Работилниците се затваряха, чиновниците напускаха канцелариите си. Всеки бързаше да приготви нещо за себе си и семейството си и до късно вечерта цареше голямо движение и лутаница. Но всичко още беше някак съдържано, спокойно, загрижено.

На втория ден обаче стана нещо необикновено. Започнаха да идат запасните от селата. Улиците на града се изпълниха с каруци, натъпкани с млади и здрави хора, които сякаш отиваха на сватба: всички бяха окичени с китки и пуканки, развяваха се байраци, свиреха гайди. Лудешки провиквания цепеха въздуха, ечаха песни и тая страшна врява още повече подлудяваше потъналите в пяна коне, и те също тъй окичени с бели кърпи. Дълго време траеха тия рискувани препусканици из улиците и около кръчмите, където се изпиваше много вино и, по стар юнашки обичай, чашите се доизливаха върху гривите на конете.

Най-после колята се оставиха по ханищата, запасните се събираха по мегданите и тръгваха към гарата. Това беше нестройно и объркано шествие, но внушително и могъщо. Гърмяха големи тъпани, свиреха гайди, наклоняваха се ту на една, ту на друга страна разноцветни байраци и след тях с песни, с непрекъснати провиквания вървяха многобройни групи. Редяха се най-разнообразни лица, най-пъстри носии. Минаваха главанци с червени елечета и бели ръкави, възниски, но тантурести и набити, сякаш тежки трупи, насечени от някоя гора; минаваха и бабадашки преселници, високи, сурови и мрачни, с четвъртити калпаци, големи като шиници, и с черни като облаци потури; минаваха най-после котленски и жеравненски овчари, пристегнати в бозави панталони, с очи, изпълнени още с ширината на полетата, и кожени селяхлъци на поясите си, където бяха подпани кавалите им, с които и сега не искаха да се разделят. Каква неведома сила подлудяваше тия мирни и работни хора? На всички лица се четеше някаква упорита воля, очите горяха, гърлата не пресипваха да реват и да се провикват.

Множеството порасна още повече, когато към него се присъединиха и гражданите. Тук беше и Люцкан. Той също заминаваше, обут беше с цървули и бели навои, но всичко това върху неизменния му и официален редингот - нещо, което го правеше твърде смешен.

- Гледай го Люцкана! - викаха му на всяка крачка. - Че и ти ли бе, Люцкане?

- И аз, разбира се - отговаряше гордо Люцкан. - Мъж не съм ли?

Дори и младите нехранимайковци, които обичаха да си играят с бомбето му, не смееха сега да се шегуват, толкоз повече че наред с Люцкана вървеше, цял настръхнал, Митю Караколев. А отколе той беше се заканил на всичките му неприятели.

- Само ми ги покажи - беше казал той на Люцкана, - и ще видиш как ще им съблека всичката перушина.

Но друго занимаваше чувствителната душа на Люцкана. С търговията си той се прости завинаги, предаде на дядо Руси и таблата, и вересиите си. Раздялата и изпращането бяха окичили всички мъже с толкова много и различни цветя, каквито дори и Люцкан не беше виждал. И верен на привичките си и на своята природна слабост, той виждаше и следеше само тях. Ония, които бяха брали тия цветя, не бяха вложили нещо повече от обикновения обичай. Люцкан виждаше нещо повече. Той тълкуваше емблематичното значение, откриваше скрития смисъл на всяка китка и на всеки цвят. Той познаваше хората, знаеше и отношенията им. Годеник или женен, щастлив или отблъснат любовник, единствен син на майка, младоженец или някой самотник - в цветята, с които те бяха окичили гърдите си, Люцкан прочиташе цялата им участ. Ярките и пъстри бои за него говореха, ридяха, молеха се и благославяха - една сложна и покъртителна симфония, която само той умееше да разбира. И цялото значение на тоя ден и на това събитие за него се изчерпваше с това. То го радваше и вълнуваше, то го и опиваше като с вино.

Всички бяха вече на гарата. Тренът беше готов и голямата машина, окичена със зеленина, пухтеше и изхвърляше бяла пара. Запасните от селата, които имаха малко изпращачи, бяха изпълнили вече трена, и не само отвътре, но и отвън, по платформите и покривите на вагоните. Същинско море от хора заливаше целия перон и околността на гарата. Откъслечни разговори, викове, плач, хиляди заръки - това се чуваше навсякъде.

Люцкан и Митю Караколев правеха последната си разходка по перона.

- Люцкане! - извика нежен женски глас.

И двамата се обърнаха. Беше Цветана.

- И ти ли отиваш войник? - продължи тя.

Люцкан немалко се зачуди, като видя инженера, стегнат в офицерска униформа, изпращан от Цветана и родителите ѝ.

- Приятелю - каза инженерът, - отиваме право в червените пламъци!

Люцкан не отговори на тая шега, но четеше емблематичното значение на цветята, които инженерът държеше, учудваше се още повече и като че си казваше: "Виж ти, пък аз да не зная. Годеж е имало тук!"

- Люцкане - започна весело Цветана, - толкоз пъти си ми давал цветя, сега пък аз да ти дам. Вземи! - и тя му подаде стрък жълта меникша.

"Раздяла!" - помисли си Люцкан.

- Вземи! - повтори Цветана, усмихна се и черната ѝ луничка дяволито заигра. - Ти разбираш какво значи. Добър път и добра сполука!

Удари звънецът и Люцкан, почти грабнат от Митя Караколев, затече се наедно с всички към трена. Благодарение на силните лакти на ловеца, те можаха да си намерят място при един прозорец и да гледат. Тренът още не тръгваше, говореха си от перона и

от вагоните. Из един прозорец висяха жълтите мустаци на Кръстан касапина, а под него жена му, разплакана и свита, притискаше кърпа до очите си. Появи се нечакано на перона и дядо Слави, горд, величествен, окичен с безбройните си медали.

- А! Огън, огън гори на главата ми! - говореше той и показваше с ръка хилядите мъже.

- Виждате ли ги? Сто и двайсет хиляди са. Всички ще ги туря на чифлика си! Кое време е, а?... Жетва, жетва иде!

Никой не обръщаше внимание на него. Но от покрива на един вагон Рачо Самсарът го чу и се замисли. И може би един само той разбра трагичния и пророчески смисъл, който добиваха тия думи в устата на безумния.

Удари последният звънец. Сред вихъра на бурно и гръмогласно ура, тренът се разклати тежко и потегли.

VI

По шосето, което води от Лозенград за Бунархисар, се движи колона войска. В края на октомври е, студено е и вали. Но това не е дъжд, а ситна роса, която вятърът пилее из въздуха, като мокра и лепкава паяжина. Наоколо се изправят сплътени мъгли и от цялото поле се вижда само един не твърде голям кръг. Черният мравуняк от хора и коля се движи през средата на тоя кръг, пълзи бавно, лъкатуши, някъде се струпва на купчини, някъде се разтегля и прекъсва. Няма шум, няма викове. Дори тежките коля на обоза не дрънчат, не зацвилва нито един кон. От време на време откъм изток се чуват редки топовни гърмежи, но и те звучат тъпо и глухо, като че нещо се разпуква и руши в самата небесна твърд. Колоната продължава пътя си мудно, безмълвно, потопила и двата си края в тъмния хаос на мъглата. Човек би помислил, че това шествие е почнало кой знай откога, ще трае кой знай докога. Под мрачното и безрадостно небе сякаш се нижеше печалната върволица на сенки, които бродят из някакъв фантастичен мир.

Но всичко това изведнъж се променя. Колоната спира. Черните човешки фигури се разбъркват, изпразват шосето и се отбиват по двете му страни. И докато едни се повалят като убити върху раниците си, други се разтичват из близките храсталаци и за миг-два само безброй огънове пламват по цялата дължина на колоната. Мъглите като че спират ледения си дъх. Млечнобял пушек се точи право нагоре в тънки струи, примамливо и топло блясват медночервени пламъци. И голямата колона, тъй тиха и безмълвна доскоро, се оглася от весела и шумна врява.

Както всякога, започва неизбежното надпреварване в огньовете. Най-после всички трябваше да признаят първенството на един грамаден огън, истински пожар, който се подигна някъде към края на колоната. Дим нямаше там, виждаха се само едни високи пламъци, които впираха езиците си във въздуха. Няколко души отдалеч бяха заобиколили тоя огън и протягаха ръце към него. Сочен и гръмоподобен бас сипеше радостни и ликуващи ноти.

Откъм противната страна на шосето се задава колоездач, навярно някой куриер от щаба, и с мъка влачи потъналото си в кал колело. От всички страни се сипят злоради шегички и подигравки върху тая птица с поломени криле. Но войникът търпеливо понася всичко и продължава пътя си, загледан в големия огън. Той е близко до него и високите пламъци го облъхват с приятна топлина. Силният и приятен глас отново прозвучава между купчината войници. Колоездачът се сепва и вторачено се визира нататък.

- Варто! - вика той със светнало лице. - Вартоломей Вардев!

Басът изведнъж утихва. Войниците около огъня пушат протегнатите си ръце и се заглеждат в непознатия.

- А! - еква пак басът. - Вълчо! Добре дошел бе, Вълчо! Гледай го ти. Ай, сиромаха! Кончето ти съвсем запряло, горкото...

- Че те все нашенци били тука! - говори Вълчо.

Пред него са Вартоломей, Кръстан касапинът и Митю Караколев, който току-що се задава из хрсталаците, също като някой горски дух, космат и страшен, помъкнал на плещите си грамаден сноп от клони и вършина. Той хвърля всичко това на огъня, оправя с ръка увисналите си мустаци и радостно задрусва ръката на гостенина.

- Какво правиш ти? - говори му Вълчо. - Гората ще съсипеш.

- Маке! Не съм я сял аз я! - отвърща Митю.

Всички знаят, че разполагат с много малко време, затова набързо обсипват Вълча с всевъзможни въпроси, толкоз повече че той служеше в щаба на дивизията и все можеше да им каже нещо ново. - Новото - започва авторитетно Вълчо, - новото е туй, че турците бягат и се събират към Чаталджа. А днес-утре - Одрин пада.

- Че уж бил паднал вече я! - обажда се Кръстан. - Вчера ни поздравиха с туй, и ура викахме. - Не, не е вярно. Чухме го и ние, но не излезе вярно.

- Е, кое е вярното? - разсърдва се Митю Караколев. - Вярното, значи, е туй, че ще изпукаме от глад. На два деня по един хляб ни дават. И то колко хляб е - един-два залька и туйто!

- Хлябът не стига - обажда се Вартоломей и въздиша. - Няма и тютюн!

- Тютюн ще има - успокоява го Вълчо. - В дивизията додоха подаръци. Има и за вашия полк. И писма има.

- Ама тютюн има ли?

- Къде е Рачо? - пита Вълчо и се оглежда. - Не го виждам.

- Кой? Самсарът ли? Ей го де е. Реч държи.

Малко настрана бяха се скупчили тъпла войници и между тях едва се проглеждаше черното и вдъхновено, както всякога, лице на Рача. Разпалено и с живи ръкомахания, той разказваше нещо. - Все речи им държи той - допълни Кръстан. - Учен човек. Вълчо, ти не каза - от кого са тез подаръци? Кой ги праща?

- Гражданите, кой. Тия дни ще ги раздават.

- Ама тютюн има ли? - настоява пак Вартоломей.

Някой леко побутва Вълча за лакътя. Той се обръща гледа като смаян: някакъв непознат човек стоеше пред него, облечен сякаш за посмешище във войнишка униформа. Шинелът му беше извънредно голям, ръкавите криеха ръцете му, паласките му висяха, сухарната торба се мотаеше под коленете му, като торбата на просяк. Но най-чудното в тая странна фигура беше доста големият дървен кръст, пришит отпред на фуражката му. Под тоя кръст и под тая фуражка се гушеше изпито и бледно лице, с хлътнали и угаснали очи, които сякаш се оживяваха само от отраженията на големия огън. Полуспуснатите клепачи придаваха на тия очи кротък, мечтателен поглед. Изведнъж Вълчо се досети кой беше тоя чуден човек.

- А, Люцкане! - учудено извика той. - Ти ли си! Не мога да те позная. И ти си тука, значи. Е, ще вземем тогаз Цариград!

Вартоломей посочи с очи на Вълча големия кръст върху фуражката на Люцкана, смигна му лукаво и каза:

- Люцкане, кажи му! Кажи му, ще вземем ли Цариград, или не!

Лицето на Люцкана доби нещо важно и самоуверено.

- Цариград е наш - започна той. - Кръстът ще победи полумесеца. Ще победи. Честният кръст е туй и православната вяра. Бог не помага на некръстените. Ето ги - направихме ги пух и прах. С какво? - С кръста. И цар Константин е отивал на война и не

знаел - ще победи или не. И явява му се кръст на небето и огнени букви: "С това ще победиш." В кръста е силата. Носи кръста отгоре си и не бой се!...

Всичко това Люцкан изговори вдъхновено и бързо, като че казваше нещо изучено наизуст. Вартоломей се подсмиваше и лукаво смигаше на Вълча, който не знаеше какво да мисли и гледаше ту Люцкана, ту дървения кръст на фуражката му. Войнствената му реч съвсем не отговаряше на безпомощната му фигура. Под тая чужда маска лесно се познаваше същото това простодушно и кротко лице на същия оня Люцкан, който през добрите стари дни продаваше цветята си, тълкуваше емблематичното им значение и разказваше за своята и чужда любов. Само че сега това лице беше страшно изменено и върху него ясно се четеше умора и едва-едва понасяно страдание. Готов преди малко да се пошегува с Люцкана, както се шегуваха всички с него, Вълчо се разкая, стана му мъчно и с тона на Люцкановите думи каза:

- Право е, Люцкане. Кръстът ще победи. А ти как си? Май много ти тежи раницата.

- Не му тежи тя - обади се Митю Караколев. - Добре си е Люцкан, нищо не му е. И две раници носва той, само таз кал да не е. Па и повечко хляб да има.

- И тютюн - скръбно додаде Вартоломей. - Тютюн не са ли изпратили, Вълчо?

- Та нищо повече няма от тютюн. Пакети за войниците, папириси - за офицерите.

- Ех, божичко, туй на искам! - прогърмя басът на Вартоломея. - Тютюнец ми дай ти мене, па после да става каквото ще!

- Ама и друго има. - И друго ли? Какво?

- Подаръци. Чорапи, ризи, фланели, ръкавици. Плели са ги госпожиците от града. За героите на фронта.

- Люцкане, чуваш ли? - извика Вартоломей. - Цветана сигур ти е пратила нещо. Потайваш се сега, дяволе! Вълчо, нали има и за него нещо от Цветана? Има, аз зная. Макар и да се сгоди за инженера, ама пак има. Стара любов е туй. А, Вълчо, нали?

- Трябва да има - засмя се Вълчо.

- Има? Аз знаех, че има! Любов е туй Люцкан гори в червени пламъци. По-ема!

- Варто! - викна му Караколев и направи такъв недвусмислен знак с юмрука си, че певецът изведнъж млъкна и гузно се заозърта насам-нататък.

Откъм началото на колоната войниците започнаха да стават, пристягаха раниците си и се събираха на шосето. "Стани!" - чу се команда и наблизко. Вълчо и приятелите му прекъснаха разговора си, не намираха повече какво да си кажат, стиснаха си набързо ръцете и се разделиха с тая искрена и трогателна сърдечност, с която се разделят всички на бойното поле, защото не знаят дали пак някога ще се видят. Колоната отново пое пътя си по шосето. Малко по малко безбройните огньовете останаха назад, гаснеха един след друг и последните струйки дим чезнеха и се топяха в мъглата. Пряко мъртвия и неприветен кръг на полето отново се проточи черният мравуняк от хора и коля. Приведените фигури пристъпваха бавно и безмълвно, полюлявани от умора, с колебливи и несигурни крачки из плъзгавата кал. А над тях небето беше все тъй безутешно и мрачно, все тъй ги обграждаха заключените стени на мъглата, дъждът валеше непрестанно и хвърляше върху тях студената си и мокра мрежа.

Не мина много и започна да се стъмнява. Кръгът от двете страни на шосето става все по-тесен и по-тесен, дъждът се усилва, мракът припада едновременно от всички страни. За няколко минути само настъпва тъмна като тъмница нощ. Напред блещи грамаден пожар - гори някакво село. Но тоя пожар не е като други. Не се виждат пламъци, не се издигат виелици от искри. Зданията горят отвътре, очертанията им се губят и в черния мрак се показват само, ослепително осветени, прозорците на всички етажи. Войниците неволно се заглеждат в това феерично зрелище. Умората замъглява съзнанието, очите са

готови да виждат странни видения: като че тия здания не горяха, а бяха осветени от хиляди полюлеи, имаше музика, танци, ставаше в тях някакъв сатанински весел пир.

Ярката светлина реже очите и нощта става още по- черна. Калта е гъста и плъзгава, на всяка крачка войниците падат. Охкания, викове и проклетия се чуват навсякъде из пътя. Ротите са разбъркани. Движат се само отделни групи. Люцкан и Митю Караколев са наедно. Мъчителният път, дъждът и калта ожесточават Караколева, той се ядосва и ругае постоянно, но, стар ловец, вижда като денем и предупреждава Люцкана за всяка опасност: "Внимавай! - вика понякога той - локва има!" Или: "Чакай! трап има! Дай си ръката!" Люцкан е капнал от умора, мълчи и с последни сили върви като насъне. Напред все тъй блещи пожарът, и близо е уж, и не се достига, тъмнината е черна наоколо и глухо и монотонно ръми дъждът. "Пета рота! - вика някой отчаян глас. - Пета рота!" "Тук пета рота!"- обажда се друг. И по цялата дължина на пътя като многократно ехо звучат и се повтарят имената на всички роти. Голямата и стройна доскоро колона беше се разсипала в нощта, като ято заблудени птици.

VII

Съмва се. Времето се поправи, дъждът престана. Но в гората, из която се движи сега колоната, е още мокро и студено, от дърветата сълзят капки. Тук-там само се виждат малки късчета от изясненото небе, слънцето пламти по златните върхове на гората, но долу, където земята е вечно влажна, покрита с гнилоч и сухи листи, не прониква нито един луч. Тежкия път дотяга вече. Лицата на войниците са измършавели и пръстензелени, в присвитите им устни и навъсени погледи стои едва сдържан яд срещу тия безизходни лабиринти, които пристягат душата като с железни обръчи. Но ето, високите дървета остават назад, още няколко крачки, и оттатък ниските и окършени храсталаци погледът среща необхватен простор, слънце и въздух. Излизаха на открито. Още малко, и нова изненада: наблизко се виждаше някакъв град. Бял, чудно хубав град.

Това беше Странджа - малък планински градец. Нищо невиджано и необикновено не можеше да има в него, но безкрайните походи из гори и планини посред дъждове и кал, това вечно тегло беше притъпило душата. Окото не виждаше нищо друго, освен едни и същи хора, измършавели, почернели и грозни, изгубили почти човешкия си вид. Мярката за времето се губеше, миналото не се помнеше, страданието и мъките изглеждаха вечни. И ето тия откъснати от света и живота хора виждаха сякаш някакъв мираж: град, човешки жилища. Хубави, бели къщи със светнали на слънцето прозорци, градини, черкви. Всичко това говореше за невероятни удобства, за охолност и чистота, за топли огнища. Дадоха почивка и никога тя не е била тъй на мястото си. Войниците насядат като покосени и очите им са все още устремени към града.

Нататък гледа и Люцкан. Но той е зле. Излегнат на една страна, с мушнати в джобовете си ръце, той се гуши в подигнатата яка на шинела си и все още не може да се стопли. Дрехите му са мокри и кални, смачканата му фуражка с дървения кръст отпред е паднала чак до ушите му и под нея лицето му изглежда някак смалено и восъчнобледно. Очите му горят, от време на време той се присвива и цял потреперва.

- Съблечи си шинела! - говори му Караколев. - Мокър е и с него е по-студено. Не бой се, ще ти мине. Настинал си. Чакай да влезем в града, ще видиш как Ще те изцерея аз тебе! Няма ли да хапнеш малко?

Люцкан отказва и по-силно затреперва. Това не се харесва на ловеца. Според него, човек може да бъде болен от каквато и да е болест, но яде ли си - опасност няма. А Люцкан не искаше да тури нищо в устата си.

- Че да хване мене я! - ядосва се Караколев. - Или пък онзи въртоглавия Вартоломея. Таман за треска човек! Ама на - виж де дошла!

Наоколо кипи весела глъчка. Късата почивка, топ-лото слънце, няколкото залъка хляб, хапнати набързо, близостта на града - всичко това извършва цяло чудо. Войниците се съвземат и съблекли мокрите си шинели, откриват яки и здрави тела, всички са бодри и весели. Страданията, денонощните походи, страшната умора, когато всекиму се струва, че губи последните си сили и сеща вече ледения лъх на смъртта върху лицето си - това се забравя и като че не е било. И сред тия силни и калени хора Люцкан се чувства още по-безпомощен и по-слаб. Струва му се, че оттук нататък не би могъл ни крачка да направи.

Той се извърща и търси с очи приятелите си. Рачо Самсарът е събрал около себе си многобройни слушатели. Разкрячен, с цигара в уста, бодър и як, убеден в умственото си превъзходство над всички, които го заобикалят, той високо тълкува последните новини:

- Не вярвайте туй, момчета! Мир няма да има. Може и да са изпратили турците парламентъор, и да искат мир, но туй не е искрено. Иска да ни играе Османа, да спечели време, докато си изкопае окопите на Чаталджа и си нареди там топовете. Казвам ви, не само че няма да има мир, но скоро ще имаме такъв бой, какъвто досега не е било.

А Вартоломея не може да се начуди на града.

- Дявол да го вземе! - гърми той със своя бас. - Че има планина Странджа - това знаех. Но че имало някакъв град Странджа - хич и на ум не ми е дохождало. Я гледай на-ей туй било Странджа. И колко черкви имат тия хора: една, две, три. Където погледнеш, кръстове. Набожни хора. Люцкане, ако видят твоя кръст, току виж, че почнали да се кръстят насреща ти и да ти се кланят.

Наместо Люцкана отвръща Караколев, и то тъй, че Вартоломея веднага млъкна и отива да слуша речта на Рача.

Недалеч се появяват голяма група конници, дошли навярно по друг път. Това е началникът на дивизията. Веднага в града забиват камбаните на всички черкви. Войниците стават. Гръмва музика, колоната влиза в шосето и тръгва към града. Под отсечения и ободряващ ритъм на марша, бъркотията чезне, всеки застава на мястото си, поема крака и скоро цялата тая безбройна маса навлиза в улиците на града, стройна, мъжествена и бодра, страховито разлюляла над себе си гора от светнали на слънцето ножове.

Отначало като че няма никой. Улиците са пусти, тук-таме само из прозорците учудено и плахо надничат хора. Но наблизко, където сградите отбягват една от друга и откриват широк мегдан, се чува висока и объркана глъчка. Началото на колоната и острията на ножовете се губят сред тъмната маса на безбройно множество мъже, жени и деца. Чуват се ура, чуват се отделни викове, откъслечни и бързи разговори. Тоя шум привлича с нова и неотразима сила, вълнува и в такта на музиката, която глъхне надалеч, войниците пристъпят с достойнство и гордост, които учудват и самите тях. Цял преобразен, с все тъй изпито, но вдъхновено лице, нашарено с черни браздулици пот, върви Люцкан и тъй юнашки бие крак по калдъръма, че Митю Караколев, записан сам за собствения си вид и маршировка, не може да се въздържи да не го погледне изпод око и да не се усмихне.

Те са вече в самата среда на множеството. Хиляди лица, усмихнати и радостни, хиляди очи, устремени в тях, ура и - цветя, които се сипят от всички страни, описват разноцветни дъги във въздуха и падат върху тях. Цветя! Тях гледа само Люцкан, тях единствено вижда. Тия пресни и смеещи се бои, които проблясват на слънцето, ликуват и говорят на своя сладостен и тайнствен език, който само той разбира. Неудържимо вълнение души гърдите му, сълзи замъгляват очите му.

Той не иска тия цветя за себе си. Не успява да вземе нито едно от тях. Но как би желал да спре погледа си на всяко едно, да чуе от самото него тия нежни думи, които то мълви. Цветя! Цветя! Хиляди бели, червени и всякакви цветя!

Навалицата е тъй голяма, че мъчно може вече да се върви. Това е същинско море от хора, които плътно се притискат едни други, едни само обезумели от радост очи и разкрити уста, които викат. Над всички тия най-разнообразни физиономии се издига някакъв великан, хубав гологлав мъж, с голяма черна брада. Всички викат, но млъкват, за да си починат. Човекът с високия ръст и черната брада гледа прехласнато пред себе си, като че вижда някакъв сън, и реве непрекъснато ура. Някой го тегли за лакътя и иска да му каже нещо, но той не чува и продължава да вика.

- Си го видел брат ми? Си го видел? - говори някой и сочи с пръст някого измежду войниците. - Бре, момци! - говори друг, вцепенен от радост. - Бре, момци, он ли е царо бре! Он ли е, а? Навалицата почва да редее, но все още има хора край къщите. И ето из една врата чевръсто и грациозно излиза младо момиче. То е още с късичка рокля, в тая очарователна възраст на утрешна зряла девойка. Лицето ѝ е слабо румено, косите - смола, изпод извитите вежди големите черни очи горят. Тя се усмихва, държи в ръката си голямо бяло цвете, заглежда се една минута и се затичва напред.

- Mon capitain! Mon capitain! - вика тя на офицера, който язди на кон. Mon capitain!

Гласът ѝ е звучно нежен и пее.

- Mon capitain! - вика тя още веднъж и засрамена, че не я чуват, спира се, бузите ѝ още повече руменяят, очите ѝ овлажняват.

Люцкан и Караколев маршируват наспоред нея. Те виждат, че тя е чужденка, но разбират какво иска да каже.

- Господин подпоручик! - вика Люцкан, за да послужи. - Господин подпоручик!

Хубавите очи на девойката се спират за миг върху Люцкана. Изненада отначало, после - уплаха и най- после нескривана жалост се изписва на лицето ѝ. И разсъдила може би, че всички тия хора еднакво са достойни, че може би първи измежду тях трябва да бъдат ония, които най-много страдат, тя се затича право срещу Люцкана, протяга ръка и му подава цветето.

- Не! На тебе, на тебе! - говореше тя на чуждия си акцент. - На тебе, войниче!

Люцкан се спира, смутен, изненадан. Но той не забравя предишната си галантност и, прави такъв дълбок и грациозен поклон, който от своя страна изненадва госпожицата, докато странният му вид все още я учудва и плаши. Тя го поглежда още веднъж, усмихва се пак и леко като сърна се изгубва назад.

Но очите на Люцкан са в цветето. Разкошна бяла хризантема с нежни и чисти като сняг листца. Вълна от нежност, трогателна доброта и невинност лъхва в душата на Люцкана. Цял един свят, отколешен и хубав, се открива пред очите му, той гледа това чудно цвете, което след веселия празник на лятото донася със себе си тихата меланхолия на есента. Всичко това той най-добре знае, в паметта му нахлуват готовите фрази из неговата наука за цветята. И той забожда хризантемата на гърдите си, усмихва се и радостно и скръбно говори: - Бяла хризантема. Прощаване. Няма вече нова любов!

VIII

До вечерта Люцкан можа да върви наедно с всички и никъде не изостана. Той беше като пиян: говореше какви не глупости, смееше се без всяка причина, лудуваше. Веднъж дори, възползуван от общото внимание на цялата рота през една почивка, той се покачи нависоко и произнесе оттам, вдъхновено и пламенно, както всякога, своята проповед за

победата на кръста над полумесеца. Войниците се смяха до премалвяване. Че той не е с всичкия си ум, в това те ни най-малко не се съмняваха и никаква вяра не даваха на думите му. Тях повече ги забавляваше самата фигура на тоя дребен и страшно измършавял човек, който проявяваше днес една живост, тъй малко отговаряща на силите му, при това и с такова фанатично постоянство продължаваше да носи дървения кръст на фуражката си. Сега пък беше се накичил и с някакво бяло цвете.

Но това трая само един ден или, по-право, само няколко часа. Още на другата сутрин, щом се събуди върху голата земя, където беше позаспал, Люцкан усети такава голяма слабост, каквато никога досега не беше го налягала. Главата му тежеше, нозете му не държаха, треската му отново се повърна. Но най-странната и за самия него промяна беше тая, безпричинна като че ли, тъпа като физическа болка и все пак сладостна някак тъга, която обливаше душата му. Той притихна, не говореше вече, избягваше дори погледите на другарите си. Страданията му бяха по-големи, отколкото по-рано, но той ги понасяше покорно, не се оплакваше, не охкаше. Изглеждаше дори, че той повече не страда: някакво особено спокойствие легна връз лицето му, очите му между червените и възпалени клепачи гледаха прехласнато, понякога той се усмихваше, а ония, които вървяха близо до него, чуваха го да говори нещо тихо и неразбрано на себе си.

А походът продължаваше и никога страданията и мъките през него не са били тъй големи и тъй страшни, както сега. Войските все повече и повече се вгълбяха в горите на Странджа. Диви, пустинни и негостоприемни бяха тия гори! Пътища липсваха, мостове никой не беше строил. Срещаха се едни само пътеки, които тъй нечакано се прекъсваха и губеха, както нечакано бяха се и появили. Топове и обозни коля изведнъж се озоваваха посред чести и непроходими гори. Трябваше с часове да работят брадвите, за да се отвори пъртина. Някъде се изпречваха пък върли, почти отвесни урви и капналите от умора коне спираха. Тогаз около всеки топ се прилепяше купчина войници, които тикаха, ездачите плющяха с камшиците си и викаха, конете напругаха последните си сили, коленичеха на предните си нозе, изправяха се пак и едва успяваха да помръднат на няколко крачки тежкия си товар. А малко по-късно, вече по откъдната страна на стръмнината, те летяха стремглаво надолу, ни въжета, ни спирачки помагаша и неведнъж под тежките колелета оставаше някой обезглавен и разкъсан труп.

Не по-добре бяха и ония, които вървяха пеш. Дъждовете продължаваха да ваят, в гората беше вечно влажно, всеки поток беше се превърнал в мътна и буйна река, която трябваше да се газят. Силите изневеряха и на най-издръжливите. Почивка не се даваше, край на тоя мъчителен поход не се виждаше. А наоколо бяха все тия мълчаливи, сякаш омагьосани и прокълнати гори. Дните бяха мъгливи и студени, нощите - тъмни, без месец и без звезди, сегиз-тогиз осветявани само от кървавите сияния на далечните пожари.

Поради пороите и развалените пътища обозите изостанаха назад и никакви припаси не стигаха вече до войските. Наоколо не се виждаше ни следа от човешки жилища. Настъпи най-лошото - гладът. Не остана троха хляб у никого и от няколко дни само някой кочан мисир, суров или набързо изпечен на пуканки, беше лакомата и единствена храна, каквато не всеки имаше. Лицата изпосталяха, очите гледаха мрачно и диво, в душите се събираше глух и гневен ропот. Редът, другарството, най-простата човешчина - всичко се удави и заличи в свирепата и груба проява на инстинкта. У всеки, дори и у най-кроткия, заговори само звярът.

Грамадната колона се провираше из гората подобно на исполинска змия, отмаляла и ленива, която само тук-там показва прешлените си. Движеха се безредно и разкъсано, по откритите полянки се появяваха само отделни групи. Дървеният кръст на фуражката и

бялата хризантема, тъй странна сред безкрайната злочестина наоколо, лесно посочват групата, където е Люцкан. Начело е Рачо Самсарът. Той крачи отпуснато, бавно и сипе невъздържани хули против целия свят. След него се полюлява Вартоломей, който изглежда сега по-висок, защото от ден на ден повече изтънява. Но той е по-гърпелив и в сипкавия му глас още звучат весели и добродушни ноти. Тук са и Кръстан и Митю Караколев. Те и двамата почти запазват силите си, но мълчат и свирепо гледат пред себе си. Между тях, или малко по-назад, върви Люцкан. Той е изпаднал и отмаял повече отвсякога, но невидимото блаженство, което таи в себе си, като че расте и се усилва: потрескаво и по-прехласнато горят очите му, той се усмихва понякога и тихо продумва нещо на себе си.

Бялата хризантема, макар повехнала вече, още стои на гърдите му, но сега не тъй незабелязана оставаше тя. Често пъти най-груби шеги, подмятания и псувни изкарват Люцкана из мечтателния му захлас. Разбира се, намесата на Караколева поправя всичко. Но веднъж Люцкан се случи сам. Двама двойници току-що бяха се били за парче кукуруз, и двамата обхванати от нечовешка ярост, подобно на гладни вълци. Люцкан неволно се запръ и се загледа. Единият войник избяга. Изведнъж Люцкан се намери лице с лице срещу тоя, който беше надвит и ограбен. Какво страшно и обезобразено от яд беше това лице! Погледът му, помътен и див, се спира върху несъзнателната усмивка на Люцкана, злобно се насочва и към бялата хризантема.

- Ти какво се хилиш пък бе? Виж го ти! И с китка!

Доде Люцкан се усети, той грабва хризантемата, хвърля я на земята и безжалостно започва да я тъпче с ботушите си.

- Чакай! Недей, моля ти се. Чакай, какво... Ама защо тъй... Изкривеното от яд лице на войника се обръща още веднъж към него.

Последва груба псувня.

- Хората мрат от глад, а той с цвете се закичил.

Люцкан поглежда към земята и от хризантемата не вижда ни следа, поглежда и подир войника. Очите му се премрежват от сълзи.

- Какво има? - пита Караколев, който току-що пристига.

- Цветето ми стъпка. Нищо не му правят хората, а той... Стъпка го, на! - И Люцкан се разплаква, както плачеше някога, когато му удряха бомбето в земята и дърпаха полите на редингота му. Друг да беше на мястото на Караколева, би се смял с глас. Но ловецът познаваше добре Люцкана, при това беше изгладнял и страшно озлобен.

- Кажы ми го кой е! Кажы ми го само кой е! - викаше той.

Но войникът е далеч и не Люцкан беше човекът, който можеше да го различи и познае между безбройните еднакви фигури.

Тия груби обноски обиждаха Люцкана до дъното на душата му. Той не можеше да мрази никого, но започна да се бои и да отбягва всички. Огорчен, незащитен и слаб, той чувствуваше, че умира от мъка, най-злочест и най-сиротен от всички хора на света. Не разбираше как беше попаднал тука и де отива. Войната доскоро го увличаше, помнеше и разбираше най-вече началото ѝ, оня шумен и незабравим празник, когато от всички страни се сипеха потоци цветя, грееха на слънцето, говореха на своя чуден и тайнствен език. Това беше хубаво и весело. Но войната, която виждаше сега, беше безмилостна и страшна и главно - неясна и неоправдана. Като че някаква зла и враждебна стихия беше го грабнала и го влачеше въпреки волята му. Той не можеше да се противи и вървеше там, където отиваха всички. Едно беше ясно за него: миналото. Мирният и безвреден живот, катадневната работа, за която трябваше само хубаво време, слънце и една табла с цветя. Тоя живот възкръсваше сега със спомените му, изпълваше мислите му и

виденията, които се рисуваха пред очите му, докарваха това странно блаженство у него, несмушавано от страдания и болки. Той приличаше на сомнамбул, който най-спокойно върви по края на някоя бездна.

За какво не си спомняше той, какво невъзобновяваше в паметта си. Виждаше се отново в града, здрав, спретнат в черния си редингот, с гладко причесана и напомадена коса, щастлив с любовта си, вдъхновен от вещателните слова, които му нашепват пресните и дъхави цветя върху таблата му. Често той си спомняше и за бялата хризантема, тъй жестоко стъпкана в калта от лошия оня войник. Спомняше си и за хубавото момиче, което беше му я дало, но неговите черти се тъмнееха и чезнеха в паметта му и наместо него, по-ясно и по-живо се явяваше образът на Цветана. Той и поднася същата тая хризантема, а чистата ѝ като сняг белина го облъхва с примирение и тъга.

- Госпожице - печално говори той, - вземете! Бяла хризантема. Прощаване. Няма вече нова любов!

И хубавото лице на Цветана с черната луничка на бузата ѝ тоя път не се усмихва. Изпод дългите ресници тъмните ѝ очи го гледат продължително и скръбно. Жално, до болка жално му става за самия него и забравил отдавна майчина милувка, невидял нежността на сестра, нему се струва, че скланя глава на коленете ѝ и задавян от сълзи, говори:

- Болен съм. Ще умра. Скоро ще умра!

А походът продължаваше, горите на Странджа нямаха край. Най-после стигнаха едно място, за което казаха, че е последната точка на тоя мъчителен марш. Имаше наблизно някакво безлюдно село, чието име друг път би останало неизвестно, но сега беше на всички уста: Софас. Софас! - име на страшна и безкрайна морга, която никоой не предугаждаше още. В един само миг изникват безбройни биваци. Времето е топло, на ясното небе изгрява бледният рог на месеца. Но звездите на небето не са толкоз много, колкото са светлите точки на бивачните огньове. Безбройните човешки маси, припъззели с последни сили из дебрите на Странджа, отдъхваха, весели, доволни, щастливи почти. А още на другия ден дойде най-страшната от всички беди. Яви се холерата.

Люцкан лежеше по цял ден в палатката. Той нямаше сили да пристъпи и крачка надалеч. Но хубавото време, слънцето и топлият вятър навяваха в душата му неизказано блаженство. Той се вгълбяваше в спомените си, мечтаеше, усмихваше се. Вечна пролет цареше сякаш по тия места. И ако той не чувствуваше такава умора и би отишел наблизно из гората, струваше му се, че под всеки храст би намерил теменуги.

А наоколо вилнееше страшната и безмилостна смърт. Не тая смърт, която очите безтрепетно посрещат в битките. Не тая смърт, която настъпва в един само миг, наедно с тихия стон на куршума или сред ослепителния блясък на шрапнела. Тая смърт като че беше по-малко страшна, защото се знаеше и се посрещаше в опиянение и забрава. А тук вилнееше сега друга смърт- невидима, коварна и неумолима. Кого щеше да порази и кого щеше да отмени? Върху всички тя насочваше заплашителния си пръст, облъхваше ги с ледения си дъх, над всички еднакво тежеше - свирепа, тържествуваща и ненаситна.

Гробовете никнеха на всяка крачка. Болните отнасяха настрана, зловещи лагери из горите, където всяка сутрин живите с последни сили пропъззяха няколко крачки, за да се отделят от мъртвите. Или пък в тъмно и отчаяно примирение оставаха на местата си, за да издъхнат и те между непогребаните трупове. Войната като че се забрави, неприятелят не се ненавиждаше, нито пък някой мислеше за него. Събрана в тесния ъгъл между двете морета, смълчана в биваците, в окопите, в селата и в горите, голямата армия се гърчеше в стонове и болки, намаляваше и се топеше. А времето беше все тъй хубаво,

духаше все същият топъл и ласкаещ вятър, грееше топлото южно слънце. Но в тоя блясък тлееха миазми, лъхаше отрова, чувствувахе се зловещият дъх на смъртта. И най-смелите, и най-безгрижните се смутиха. Рачо Самсарът, чийто буен нрав не се превиваше и пред най-големите беди, не ругаеше вече и не протестираше, не говореше високо. Не уплаха, а скръбно недоумение и покорност се четеше на отслабналото му и повехнало лице. Той държеше в ръката си малка подвързана книжка, която постоянно четеше, и като посочваше безмълвната и страховита долина, изпълнена с умиращи и с очакващи смъртта си хора, говореше:

- Война! Не при Ески Полос, не при Колиби и Чонгора беше войната. Ето я нея, страшната и безмилостна война! Няма по-голямо бедствие от това на земята. А ние какво си мислехме, когато тръгнахме? Все едно като че отивахме на сватба. Но бог влага често пророчества в устата на простодушните и нищите духом и ги прави ясновидци. Помните ли какво говореше нашият дядо Слави на гарата? - "Виждате ли ги - казваше той за нас, - сто хиляди души са. Всичките ще ги туря на чифлика си. Кое време е, а? Жетва иде, жетва!" Ето я на, жетвата. Пред тия толкоз много снопи би изтръпнал и най-ненаситният жетвар!

Не всички го разбираха добре. Но Рачо продължаваше да говори като на себе си. После разгръщаше малката си подвързана книжка и започваше да чете с висок глас:

- И аз погледнах, и ето, кон бледен и на него всадник, името му - смърт; и ада следваше подире му, и дадена му бе власт на четвърт част от земята, да умъртвява с меч, глад, мор и зверове земни.. Наблизо седят Вартоломей, Кръстан и Караколев. С разширени от страх очи те внимателно слушат Самсара. Люцкан, легнал в палатката, също слуша, но ясно е, че нищо не разбира. Веднага подир тържествените и вещателни думи на Рача, той съвсем наивно и чистосърдечно извиква:

- Какво хубаво време! Ако и по нас беше тъй, цветя щеше да има и през зимата!...

Рачо Самсарът го поглежда, усмихва се и не казва нищо.

До късно през нощта Вартоломей пя черковни песни. На сутринта го изнесоха из лагера на носилка.

Очите му бяха затворени, главата му отпусната се люшкаташе ту на една, ту на друга страна. Два дни по-късно по същия начин излезе от лагера и Рачо Самсарът. Всяка рота изгуби половината от състава си. Смъртта вилнееше и жертвите й нямаха брой.

Люцкан лежеше в палатката си. Смазан от умора, притъпен от болки и страдания, той запазваше все пак странното блаженство на лицето си, гледаше мечтателно, усмихваше се. А вечер заспиваше съня на праведник и сънуваше обширни полета, покрити не с ниви, а с някакви едри фантастични цветя. Всички видове багри блещат сред тях, най-приятен мирис издават. И слънце ги огрява, и вълнуват ги леко топли ветрове...

IX

Вече втори ден трае атаката на чаталджанските укрепления. Ротата на Люцкана е залегнала в рова на едно шосе. Тя е в поддръжка. Веригите са наблизо и оттам иде страховит и многогласен екот: гърмят пушки, зловещо тракат картечници, тъпо и басово трещят експлозиите на бомбите. Грамаден дъб се изправя току пред шосето. Вихрушката на куршумите, която се носи из въздуха, връхлита право отгоре му, чука по яките, като че железни клони, бели кората им, събаря вейки и листа. Ротният командир се тули зад дебелия дънер и предпазливо поглежда напред. Войниците нито говорят, нито се движат. С обтегнати и пребледнели лица, те плътно се притискат към земята, фуражките им

чертаят права линия и между тях ясно личи една с дървен кръст отпред. Това е Люцкан. Той изглежда спокоен и прехласнато гледа пред себе си.

Никой не вярваше, че той ще излезе жив из зловещия лагер при Софас. Сам той се чувствуваше много зле и след като изнесоха на носилка Рачо Самсара, повярвал беше, че иде и неговият ред. Той беше толкоз слаб, че поискваше ли някога да се изправи, нозете му затреперваха, подгъваха се и той нямаше какво да прави, освен пак да легне. Но атаката започна съвсем неочаквано и силното възбуждане, което обзе всички, даде неподозирани сили и на Люцкана. На тръгване фелдфебелът отделяше болните от здравите. Вечно ядосан, готов да види навсякъде преструвка и лъжа, той неволно трепна, когато видя болезнения и жалък вид на Люцкана. "Здрав ли си?"-попита го той. "Тъй вярно, господин фелдфебел!" - отговори Люцкан, и то само затова, защото тая фраза дойде на устата му, а не другата - "съвсем не", единствените отговори, които той даваше на всички запитвания на това строго и намръщено началство.

Нему, собствено, беше все едно ще остане ли в лагера, или ще върви напред. Той беше болен - това чувствуваше добре, - но и нещо друго тежеше на душата му и помътваше и без това бедния му ум. На всичко, което ставаше наоколо му, той гледаше с тъпо и вцепенено безразличие. Единственият светъл луч, който огряваше съзнанието му и го повръщаше към действителността, това бяха мислите му за миналото. Само тия мисли можеха да се задържат в паметта му, само те можеха да запалят пламъка на угасналите му очи, да докарат усмивка на безкръвните му и посинели устни. Машинално той вървеше наедно с всички, машинално вършеше това, което вършеха и те. Понякога той дохождаше повече на себе си, шрапнелите, които се разпукваха наблизко, го сепваха, разбираше вече добре това, което ставаше наоколо. "Виж го ти турчина - весело си шепнеште той, - не иска току-тъй да си даде царството. Държи се!"... Но веднага потъваше в предишните си мисли, повръщаше се към неизменните си спомени и като гледаше същите тия шрапнели как нижеха във въздуха млечнобели, с огнени сърцевини кълба, струваше му се, че вижда странни някакви цветя, които ту чезнат, ту разцъфтяват във въздуха.

Той лежеше сега в рова на шосето и гледаше пред себе си. Мъглата нечакано се раздигна. Откриха се зловещите очертания на чаталджанските фортове. Жива душа не се виждаше по тия голи и посърнали поляни. Но зад всяка могила и зад всеки хълм светваха кратки червени блясъци - стреляха прикритите батареи. Гърмежи не се чуваха, защото всичко се сливаше в един непрекъснат адски шум. Тоя шум расте от минута на минута. От високия дъб по-често се ронят листа и съчки. Гърмежите, трясъкът, фучението на гранатите, зловещото тракане на картечниците - всичко това не само че не плаши Люцкана, но, напротив, събужда у него някаква странна веселост. Той следи червените блясъци, които се показват по цялата линия на хоризонта, радва се, когато те са особено много, иска му се дори да се пошегува над самия себе си. "Хе-хе! -нисичко се провиква той. - Люцкан гори в червени пламъци. По-е-ма!"

И той продължава с още по-голямо внимание да следи червените блясъци. Те се явяват ту изрядко, ту по много изведнъж, преплитат се и се догонват. Всичко това е тъй хубаво. Като че някаква невидима ръка с лудешка весела щедрост пилееше на всички страни червени като пламък цветове. "Лалета! - мисли си Люцкан. - Червени лалета. Любов, само любов!"

Изведнъж той скача, защото доста късно е забелязал, че другите войници са станали и той трябва да ги догонва. Ротният командир не е зад дънера на дъба, а върви далеч пред ротата и силно размахва сабята си. Войниците вървят из хрусталаците, сухата шума хрущи под стъпките им, някакви плахи звукове замират във въздуха и от време на време

нещо силно изплющява на земята, или пък сред вейките на дърветата. Гората се свършва и войниците излизат на открито. Отново се рисуват на хоризонта мрачните очертания на фортовете и зад тях непрекъснато блещат червени светкавици. Люцкан гледа нататък. Мисълта за червените лалета изниква в ума му. "Любов!" - шепне вече той, но изведнъж нещо силно го блъсва в гърдите, пред очите му притъмнява, той се полюлява, изпуска пушката си и с прострени напред ръце, пада ничком на земята. От войниците някои го забелязват, някои-не. Всички бързо отминават напред.

Мина се много време. Надвечер ония, които бяха отишли да атакуват, отстъпиха назад. Люцкан лежеше в същата поза, в която беше паднал. Лицето му беше избистрено и бледо, под него земята се червенеше от кръв. Войниците, които на връщане минаха покрай него, помислиха, че е убит. Но ето, той бавно и уморено отваря очи. Никъде не го боли, но ръце и нозе са като вкочанени, нещо го натиска и той няма сила да направи и най-малкото движение. "Ранен съм" - досеща се той и кръвта, която облива дрехите му и земята под него, го уплашва. Няма ли кой да го види и прибере? Защо не дохождат още санитарите да го превържат? Той иска да извика, но из устата му излиза слаб, задавен глас.

Уморен от това малко усилие, той отпуска клепачи и повече не помръдва. Не го боли никъде. Тъй му е добре, да лежи тук, топло е, сън го наляга. Весело му е дори. Някой го гледа, говори му нещо много хубаво, усмихва се. А! Това е Цветана. Тя седи на прозореца, на коленете ѝ е сложена неразтворена книга, тополите хвърлят дълга сянка пряко улицата. Той се спира под прозореца, таблата му е пълна с цветя. Той избира една едра и бяла хризантема и я подава на Цветана. Мъчно, неизказано мъчно му е в тая минута. Сълзи се явяват на очите му. "Госпожице-едва-едва продумва той, - вземете. Бяла хризантема. Прощаване. Няма вече нова любов!"

Той иска да говори още много, но гърлото му засъхва, устните му горят. цялото му тяло тежи и тръпне в нетърпими болки. Бавно и с мъка той отново открива очи. До него е нисък някакъв храст, но той, който знае защо, му се вижда като необикновено високо и голямо дърво. Тихо е. Никъде вече не се чуват гърмежи. Прозрачна и млечнобяла мъгла замрежда въздуха. Къде е той? Защо е тук, какво става с него? Неутолима жажда гори устата му - капка, поне капчица вода да има! Отново той прави усилие да се подигне, но тозчас като че хиляди ножове пронизват гърдите му, глухо простенва и се отпуска пак на земята. Боли го сега навсякъде. Никой няма да му помогне и той ще умре. Става му страшно. Сиротен и злочест през целия си живот, той чувства безкрайна жалост за себе си, в паметта му, над която болките хвърляха вече гъстия си мрак, изведнъж проблясва нещо свидно и любимо, нещо безкрайно мило. И в последната искрица на съзнанието си, събрал всички сили, които му оставаха, той извика: "Майко! Майчице!"

Тоя глух и горък стон заглъхна без ехо в нощта. Настъпи кратка пауза от напрегната тишина. Веднага след това откъм насрещния рид, където се тъмнееше черната маса на гората, се зачуха странни гласове. Жални и тънки писъци се издигнаха най-напред, като че плачеха пеленачета, след това гласовете се усилиха и се смесиха, плачеха едни, смееха се други.

Виеха глутница чакали.

Съмна се. Времето беше чудно хубаво. Очистено от мъглите, небето се усмихваше, възхитително ясно и синьо. Изгря слънце, откъм юг задуха топъл и нежен като милувка вятър. Тихо и безлюдно беше все още наоколо. Люцкан лежеше на същото място и в същата си поза. Нищо не показваше, че в тоя неподвижен и вкочанен труп може да се таи още искрица от живот. Но ето натежалите клепачи потрепват, бавно и с мъка се отварят и затварят. Най-после те се подигат и откриват очите - мътен, блуждаещ и нищо невиждащ

поглед. Той гледа тъй дълго време и не може да разбере ни къде е, ни какво става с него. Никъде не го болеше, нищо не желаше, нищо повече не му трябваше. От време на време нещо стяга слепите му очи, погледът му се замъглява и той нищо вече не вижда. Струва му се, че минава след това дълго, безкрайно дълго време. Отново той отваря очи. Ниският храст е пак пред него, той го гледа, но никак не може да разбере какво може да бъде това гигантско и чудновато дърво. Много време и много усилия бяха му потребни, за да разбере, че това не е никакво дърво, а обикновен храст.

Но нещо друго обръща вниманието му. Нещо се белее отстрана на храста, губи се и се показва. Какво може да бъде пък това? Огромни два кръга, единият по-голям и бял и вътре в него - друг по-малък и жълт. Тия кръгове висят във въздуха, люлеят се, някаква радостна усмивка иде сякаш от тях. Постепенно и тия кръгове намаляват, стават съвсем малки, очертават се определено и ясно. Та ето що било това!

Стрък бяла лайка, малко едно цвете, което се полюляваше от вятъра и ту се възвиваше, ту показваше цялото си венче срещу погледа на Люцкана. Той разбра най-после какво виждаха очите му. Погледът му не се отмести вече в друга посока. И ето, като по някакво чудо сякаш, лицето му се разведряше, някаква тиха и вдъхновена радост раздипляше бръчките му, отпъждаше сенките. В угасналия вече поглед заблещука слаба искрица, устните се помъчиха да се усмихнат. Едната му ръка сочеше нататък. Пръстите се разшаваха и бавно, с мъчителни и отчаяни усилия се насочиха към засмения цвят, леко разлюлян от вятъра...

X

Няколко дни по-късно на Чаталджа беше спокойно и тихо. Примирието беше сключено и многобройни флагове показваха демаркационната линия между двете страни. Из пространните поляни, които оставаха между тия флагове и където беше се разиграла страшната драма на боя, лежаха безбройни трупове. Прибираха ги и ги погребваха сега. По всички посоки, като работни и грижливи мравки, сновяха санитарни. Двама души конници отиваха ту при една, ту при друга група. Това беше един санитарен полковник, придружен от млад момък, офицерски кандидат. Полковникът беше дал нарежданията си и се връщаше вече в землянката си. Хубавото време, мисълта за добрия обяд, сключеното примирие, което туряше край на страшната война и премахваше всяка опасност, всичко това го настройваше най-весело. Неговият голям чин му даваше и правото да съди за всичко авторитетно и умно.

- Забележете, млади момко- разтегнато и напевно говореше той. - Забележете добре позите на тия кадаври. Не личи ли в тях ясно туй, що е движело душите им в последната минута? Да, интересен факт...

Случайно те минаваха покрай трупа на Люцкана.

- Вижте тоя - продължи полковникът. - Вижте лицето му, вижте пространите му напред ръце. Като че да би могъл да стане, отново би полетял срещу врага...

Младият момък слушаше толкоз, колкото чинопочитанието го задължаваше. Той се вгледа в това изгаснало и безжизнено лице, забеляза вторачения поглед и това чудно умиление, което беше застинало на него. Проследи посоката на погледа, проследи и протегнатата ръка. Очите му срещнаха белия цветец, леко разклатен от вятъра. Той спря коня си и още веднъж се вгледа в трупа. "Бедният! - помисли той. - В последната си минута той като че се е мъчил да откъсне това цвете!"

ПРЕЗ ЧУМАВОТО

*"Божиет попуцением тоє лето
удари една чума напрасно, и запали вся земя,
в касабите, и селата. Не оста чисто ни едно село,
зрех ради наших!"*
Стар летопис

Чу се, че в долните села, далеч не повече от един ден път, дошла чумата и хората там мрели толкоз много, че не сварвали да ги погребват. Тая страшна вест изплаши всички и, както ставаше и при друга напаст - когато се задаяха кърджалии или се повдигаше сефер и война, - мъжете се насъбраха на Черковното кафене, а жените по протките и се заловиха да тълкуват новината. И тъй като опасността беше еднаква за всички, примирението лесно идеше и в тая задушевност мнозина дори можеха да се шегуват и смеят. Но вечерта, когато всеки се прибра у дома си и остана сам, призракът на смъртта отново се изправи, неумолим и страшен. На другия ден всеки мислеше съседа си за молепсан от чума, затваряше се в къщата си и здраво залостяше вратите. Спотаиха се всички и само чакаха да чукне клепалото за умряло или да се вдигне плач в някоя къща.

А и самото време беше нездраво, задушно. Въздухът, отровен от тежките миазми на лешове и нечистотии, беше замрежен от прах. Същият тоя прах покриваше къщи, дървета и улици, тъй че всичко беше потъмняло и сиво, каквато беше и изсъхналата земя. Месеци наред не беше капнало капка дъжд. Горите насреща в планината горяха. Денем там се виждаше само дим, но вечер върху тъмните плещи на Балкана пламваше огнената линия на пожарите, склучена в огромен кръг, който все повече растеше.

Всички тия неща, твърде обикновени във всяко друго време, сега добиваха смисъла на знамения. Страх подкосяваше силите, помътваше разума. Страшната болест дебнеше отвсякъде и всеки гледаше да си помогне сам, както знаеше и както беше чувал. Чесънът стана скъпо и рядко лекарство. Не забравиха и силата на магиите: пред много протки увиснаха чудновати китки, в които имаше сух босилек, червена нишка и крило от прилеп или кълка от жаба. Из гиризите протекоха разноцветни води, в които се виждаха остатъци от варени билки. Някой се досети и запали в двора си огън от говежди тор. Скоро такива огньовете пламнаха във всяка къща. Гъст миризлив дим изпълни селото, смеси се с дима от пожарите на Балкана и замъгли цялата околност. Не подухваше и най-слабият вятър. Тишината стана още по-дълбока и по-страшна.

Минаха тъй няколко деня. Никой не умря, чумата не беше дошла, може би и нямаше да дойде. Хората забравиха предпазванията си, взеха да си приказват най-напред през плетищата, после по комшулуците и най-сетне излязоха и по улиците. Но никое зло не иде само. През тия няколко дни във всяка къща усетиха нужда от много неща. Брашното се привършваше и друга не по-малка опасност показваше вече страшното си лице - гладът.

Жените се вайкаха и плачеха пред мъжете, мъжете се срещаха край плетищата, разменяха по някоя дума и гледаха в земята. Утре селото щеше да пламне от страшната болест, какво ще правят? Да бягат в Балкана? Но всеки имаше на главата си по пет-шест гърла и трябваше да се мисли за най-главното - за хляба. Трябваше един умен, един сърцат човек, който да каже какво да се прави и да поведе селото. Името на хаджи Драгана започна да се шепне по-често. Той беше човекът, който можеше да спаси селото. Първо това си го казаха помежду най-близките съседи, после премина от махала на

махала и не след много време четирма старци, избрани от цялото село, отиваха вече към къщата на хаджи Драгана. Отиваха да му кажат, че съдбата на селото е в неговите ръце.

Из пътя старците позабравиха за чумата и мислеха как ще влязат в къщата на хаджи Драгана. Сприхав и начасничев човек беше хаджият, понякога ще те посрещне тъй, че не знае къде да те тури, а понякога ще те нахока и ще те изпъди. И когато старците стигнаха пред тежките, обковани с желязо порти на хаджи Драгановата къща и дядо Нейко, муфтарят, почука на мандалото, всички други сложиха ръце на патериците си и потопиха очи в земята. За голямо учудване, тоя път, щом казаха на хаджи Драгана кои са и защо идат, той на часа каза да ги пуснат.

И дворът на хаджи Драгана се стори на старците не такъв, какъвто го знаеха. Аргатинът, който вървеше пред тях, като че стъпяше на пръсти, очите му гледаха плахо. Никой от многобройната челяд на хаджият не се виждаше из двора, големите анадолски кучета не се и помръднаха на синджирите си. Но през оградата на градината заничаха вейки с жълти едри дюли и старците си помислиха, че ако те изглеждат тъй хубави, то е затуй, защото утре не ще има ръце, които да ги откъснат. Когато стигнаха под асмата и повдигнаха очи, там нямаше толкова листи, колкото грозде. И тия черни, набити гроздове им се сториха също тъй прокоба на напаст.

Намериха хаджият горе в стаята, седнал по турски на минсофата, с чибук в ръка, а други пет-шест празни чибука бяха наредени на стената зад него. Отпреде му на червения килим беше сложен филджан с кафе, в слънчевия сноп, който влизаше през прозореца, плуваше на тънки ивици тютюнев дим. Изути по лапчуни, старците безшумно минаха и насядаха по възглавниците. Скъп беше на приказки хаджи Драган и направо ги попита какво ги носи при него.

Мъдро, отмерено и бавно, дядо Нейко започна да говори най-напред за чумата, за страха на селото, после за немотията и тъкмо щеше да започне да приказва за глада, влезе Тиха, дъщерята на хаджи Драгана. Тя донесе кафе за всички. Отдъхнаха си старците, като видяха поне една весела душа в селото. Очите на Тиха, продълговати и черни като сливи, пак тъй дяволито си светеха, косите ѝ бяха гладко прибрани на път, страните ѝ пресни като праскова. Тя не се стърпя да не се закачи и сега и като подаваше кафето на старците, успя да им пришепне, без да я чуе баща ѝ, че ѝ е чудно как чумата не е взела още такива стари хора като тях.

- Да пази бог, чедо - каза дядо Нейко, - то като дойде, не гледа старо, младо...

- Не - засмя се пак Тиха, - стари кожи ѝ трябвали сега, старите щяла да мори.

Докато хаджият разбере за какво приказват, Тиха излезе. Поизкашля се дядо Нейко, едно, да скрие шегата на момичето, друго, за да се приготви, и пак почна думата си. Отново приказва за чумата, после за глада, после пак за чумата. Най-послед той свърши и рече:

- Селото на тебе гледа, хаджи. Ти баща, ти майка...

В тая решителна минута старците наведоха очи и чакаха да чуят какво щеше да каже хаджи Драган. Изведнъж весел, гърлест смях екна в стаята: смееше се хаджи Драган. Старците учудено го гледаха. Едър човек беше хаджият и както беше се дръпнал назад и се смееше, цялото му тяло се тресеше, а лицето му беше се наляло с кръв.

- Та затуй ли сте дошли при мене? - гръмна дебелият му глас. - Ами че аз... Ха-ха-ха! Аз сватба ще захващам днес, а вий за умирање приказвате.

- Какво думаш, хаджи - рече дядо Нейко, - може ли?

- Защо да не може? Женя Тиха, ви казах. Останало ми е едно момиче, ще оженя и него.

- Бива ли, хаджи? Хората мрат...

- Кой мре? Къде мрат? Какво ми дрънкате вие мене! Никаква чума няма, ви казвам аз. Ако мрат някои, мрат от страх. Така е - уплаши ли се човек, поиска ли да умре, ще умре. Не ми е изпила кукувица ума мене; ако имаше чума, залавах ли сватба!

Старците трепнаха. Надеждата, която всеки таеше в себе си, се пробуди и те ѝ повярваха.

- Право казва хаджият - казаха си те. - Не ще да е чума, страх ще е...

Не отстъпваше само дядо Нейко:

- А глада? Брашно няма вече у никого.

Хаджи Драган махна с чибука си.

- Хамбарите ми са пълни. Има за цяло село. Ще дам на всички. Не ще им го дам току-тъй, ще ми го платят, когато имат, но ще им дам. А сватбата ще си направим.

Когато по-късно Тиха влезе и за трети или четвърти път внесе пълно бакърче с вино, от старото, червено вино на хаджият, тя завари старците, че приказват всички в един глас, весели и пийнали. И тя шеташе между тях, усмихваше се и по-смело им подхвърляше шегите си.

- Вий приживе помана ли си правите - казваше им тя.

А старците клатеха глава, смееха се и в сладкото опиянение на виното, което сякаш ги люлееше на люлки и ги караше да забравят възрастта си, тая черноока мома им се виждаше такава палава, такава хубава!

*

А след обяд стана тъй, както беше казал хаджи Драган: сватбата започна. Сред мъртвилото, което досега цареше в селото, и сред гъстия дим на огньовете изведнъж се зачуха гайди, загърмяха тъпани. По протките и по мегданите се насъбраха жени. Какво е туй? Луди хора ли има в селото? А когато разбраха, че хаджи Драган жени дъщеря си Тиха, същото казаха и за него: "Луд ли е? В такова време!" Но колкото и да осъждаха хаджи Драгана, ударите на тъпаните ги ободряваха, развеселяваха се, без да щат, радваха се и най-после свършиха с туй, че сами признаха, че хаджи Драган постъпва много добре. Хаджи Драган знае какво прави. Остана само една загадка: защо хаджи Драган женеше Тиха за същия тоя момък, чиито сватовници беше върнал преди месец? Тогава бяха помислили, че Тиха иска да чака Величка Дочкин, с когото се бяха искали и който от три години беше на печала. Какво беше станало сега - Тиха ли се беше отказала от Величка, или хаджи Драган беше се раздумал?

Ето за кое се приказваше по протките и по мегданите. А в това време дядо Нейко слизаше от единия край на селото към другия. Защо хаджи Драган даваше дъщеря си на Люцкановия син, добър и имотен момък, а не чакал да се върне синът на Дочка вдовицата, гол като хурка - това не го занимаваше. Хаджи Драган знаеше какво прави. Важното за дядо Нейка беше, че хамбарите на хаджи Драгана се отварят за селото и каквото и да става, глад няма да има. Това той разправяше на жените, покрай които минаваше, и завършваше:

- Чума няма. Ако имаше чума, луд ли е хаджи Драган да започва сватба?

И той казваше това не само да ободрява другите, а сам вярваше в него. И весел, важен като всеки муфтар и малко с помътена глава от старото вино на хаджи Драгана, дядо Нейко продължаваше пътя си. Той гледаше да стигне до долния край на селото, защото там беше си нарочил най-главната работа. Знаеше, че докато мало и голямо се чудеше где да се дене от страх, тук, в долната махала, дрипави нехранимайковци се събираха по механите и казваха: "Нас чума не ни хваща. Чумата е за чорбаджиите. Ние ще ги мъкнем

на гробищата." Сега дядо Нейко ги свари в механата, че държат чашите си, слушат тъпаните и се гледат като замаяни. "Какво е?" - питат се. "Какво е - отговаря дядо Нейко, - сватба." И си излиза, като ги оставя да се гледат един други в очите и да се чудят.

Когато дядо Нейко се върна у хаджи Драганови, на двора под асмата, под черните гроздове, играеше голямо хоро. Играеха като луди, потънали в пот, като че бяха къпани. Нямаше врагове вече хаджи Драган, в двора му беше се събрало цяло село. Който беше на хорото, играеше, който не - отиваше при хамбарите и подлагаше чувалчето си: Вълко, кехаята на хаджи Драгана, сипеше жито като злато и бележеше с ножа си по рабошите. Дядо Нейко беше доволен.

Така вървя тая небивала сватба цяла неделя. Съмнеше ли се, всеки тичаше към хаджи Драганови. Развеселяваха се един други, играеха до премаляване. Но имаше нещо болно в това веселие. Пиеха вино, за да приспят грижите си, смееха се, за да прикрият страха си. И гледаха се плахо един други и всеки мислеше, че някой знае нещо лошо и не го казва. А вечер пожарите светеха на Балкана. Щом се приберяха у дома си, същите тия хора, които бяха се веселили на сватбата, сега заключваха вратите си и плахо се ослушваха. Залъците се спираха на гърлото им. Когато заспиваха, душеше ги тежка мора. И при слабия блясък на кандилата лицата им изглеждаха бледи и измъчени като на мъртъвци.

Дворът на хаджи Драгана беше пълен с хора. Чакаха да изведат булката. Но тъкмо в това време се случи нещо, което внесе голям смут сред сватбарите: откъм север, над кориите, се показаха орли. Гледаха ги всички. Много орли. Опънали широки криле и сякаш не хвърчат, а се плъзгат, като че ги носи вятър. Къде можеха да отидат тия орли, ако не там, гдето има мърша, гдето има леш. Отиваха право към долните села, а там беше чумата, там мряха хора. Никой не каза това, но всеки си го помисли.

- Какво сте се заяпали? - ечна силният глас на хаджи Драгана. - Я свирете! - викна той на слисаните гайдарджии. - Чорбаджийско хоро искам. Тежко. Хайде, захващайте.

И гайдарджиите, на челата на които светна по една жълтица, залепена от хаджи Драгана, надуха гайдите. И хорото се залюля от единия край на двора до другия. Сам хаджи Драган го водеше, на две глави по-висок от другите.

Лудешко веселие обзе пак всички. Но останаха някои настрана, които си шепнеха нещо.

- Виж какви са червени очите на хаджият! - казваше един.

- Тряба да си е попиинал.

- Не, плакал е!

А вътре в къщи, в стаята, където обличаха Тиха като булка, никой не беше останал освен нея. Дружките ѝ бяха излезли да гледат орлите. Когато се върна първата от тях, Рада, която беше и най-вярната дружка на Тиха, видя, че Тиха беше си закрила лицето с ръце.

- Ти си плакала! - рече ѝ тя.

- Кой, аз ли? Мислиш ли, че аз мога да плача?

И Тиха се смееше, но в очите ѝ светеха сълзи.

- Ах, Тихо, ах, сестро, само да видиш колко орли! Ах, не е на добро!

- Я се остави!

- Тихо, сестричко, не се сърди. И що ти трябаше в такъв време, да беше почакала. Можеше и Величко да се върне.

- Величко ли? Защо ми е Величко, аз си имам мъж. Кой знай къде го е тръшнала чумата. Дано тез орли неговите меса да късат!

За миг очите ѝ потъмняха, но веднага пак се напълниха със светлина и тя се засмя. Влязоха и другите ѝ дружки. Върху черните коси на Тиха сложиха червено було и пръстите на момичетата бързо започнаха да го диплят, да го редят.

Обичай беше да се плаче, когато булката напуща бащината си къща. Но сега плакаха не само домашните, но всички, плакаха дори хора, които не знаеха що е сълзи през живота си. Трябваше хаджи Драган пак да се намеси и сватбата тръгна към черквата.

Нищо не се случи из пътя, освен конника, когото видяха да влиза от другия край на селото. Тоя човек препускаше с всичките сили на коня си, кой можеше да бъде той, какво носеше?

Черквата се изпълни с народ. Запалиха свещите на полюлея и под него се изправиха булката и младоженецът. Започна се венчаването. Отведнъж откъм вратата се зачу шум. "Не сте ли го видели?" - викаше женски глас и в настъпилата тишина познаха гласа на Дочка вдовицата.

- Ей сега си дойде - говореше тя на най-близките до нея. - Скочи от коня си и щом му казах, право към черквата... Тук трябва да е дошел.

- Дошел? Кой дошел? - плахо попита някой.

- Аааа! Дошла, чумата дошла! - писна женски глас навътре.

И както беше гъсто насъбрано, множеството се поклати, готово да бяга.

- Стойте бе, хора! - завикаха някои мъже. - Нищо няма, нищо!

Поуспокоиха се и се повърнаха. Но отпред, пред олтара на черквата, остана празно. И ето, на това място се появи мъж, млад, но почернял, прашен. Очите му, устремени към булката, горяха като въглени, полюляваше се. Поиска да пристъпи, но се присви в страшни гърчове, на лицето му се появиха черни петна. Краката му се подкосиха и той падна.

- Чумав! - извика някой. - Бягайте!

Всички се урнаха назад, заблъскаха се, завикаха. След туй се чу тропот като от стадо и черквата, останала съвсем празна, светна. Под полюлея стоеше само Тиха. Искеше да бяга и тя, но видя една жена и се спря: беше Дочка. Тя гледаше падналия пред олтара, чупеше ръце, очите ѝ бяха като на луда.

- Ах, боже, какво да правя - викаше тя, - син ми е, а е чумав! Ах, боже!

Няколко пъти ту пристъпва към него, ту се връща и най-последно, като се хвана за косите и заплака, избяга и тя.

Тогави Тиха тръгна към чумавия - Величко беше, позна го още щом се появи. Тя се наведе, обърна лицето му, после седна на каменното стъпало пред олтара, тури главата му на коленете си и го загледа в очите. Булото ѝ падна и закри нейното и неговото лице. Отзад, от потъмнялата икона, Исус ги гледаше и вдигаше десницата си.

ШИБИЛ

*Радка на порти стоеше,
отдолу иде Мустафа...*
Народна песен

Шибил, страшният хайдутин, когото заптиета и кърсердари търсеха под дърво и камък, слизаше от планината и отиваше да се предаде. Утре тая вест щеше да се разчуе

навсякъде, кой щеше да я повярва? Шибил малко се грижеше за това. Той бързаше и мислеше за друго.

Мислеше си как преди месец-два, от високите върхари на Сините камъни, където между гнездата на орлите беше и неговото хайдушко гнездо, той видя, че долу по пътя идат жени. Не беше в хайдушките правила да се задяват жени, нито имаше място за жени в сърцето на хайдутина. Но Шибил беше погазил много закони и не знаеше вече, нито искаше да знае кое е грях и кое не. „Жени, тук, сред Джендемите - помисли си той, - и това е добра плячка!“ И той стана, незагрижен ни най-малко накъде го влече любопитството му. Хайдутите тръгнаха след него, засмяха се и зъбите им лъснаха като на гладни вълци.

Слязоха долу, минаха през гората, която още не беше се развила, и излязоха на пътя сред Джендемите. Това място беше най-страшно. Тук пътят се вглъбяваше навътре в дола, извиваше се по едната и по другата страна, чертаеше две дъги, два обръча на капан, в който много хора бяха намерили смъртта си. И както правеха и друг път, хайдутите препречиха пътя, изправиха се там, страшни, брадясали, наметнати с черни арнаутски гугли, отрупани с оръжие. Жените се показаха на завоя и щом ги видяха, спряха се като втрещени; после се втурнаха, едни надолу, други нагоре, и започнаха да бягат, но краката им се подкосяваха и те само лъкатушеха на едно място, като ударени птици. Прималели от страх, те паднаха на земята и заплакаха.

Хайдутите не се трогнаха, те дори не ги и погледнаха. Тяхното внимание беше другаде: една жена стоеше още на пътя, млада, хубава. И как беше пременена! Синя джанфезена рокля, елече от ален атлаз, пъстра божигробска престилка, сребърни пафти. А на шията и тежки наниз, ред едри алтъни, ред рубета и махмудии. Къде беше тръгнала тъй натруфена, на сватба ли? Луд ли беше тоя баща, който беше я пуснал сама из тия планини?

Шибил пристъпи по-напред, момата го гледаше спокойно и право в очите. Една отвесна черта беше се спряла между гайтанените и вежди, алените и устни потръпваха.

- Брей! - извика тя и крехкият и глас странно прозвуча сред плача на жените. - Да си вървите по работата, че знайте ли се! Не ви ли е срам, какво искате от едни жени!

При тия думи хайдутите, които не снемаха очи от алтъните на шията ѝ, се спуснаха към нея и отдалеч протегнаха жилестите си ръце. Шибил махна с ръка и ги спря. После се обърна, изправи се на целия си ръст и отвисоко измери с очи момата. Какво бяло лице! И тънка в кръста, а полите и широки, като на кукла. И какъв кураж! Очите му заблещяха весело, наду го на смях. Но по-рано от него момата беше се разсмяла с глас. Лицето и светна, стана по-хубава и сега можеше да се види, че очите и са сини и зъбите бели. Шибил я гледаше учуден: какъв ще е тоя дявол?

Как стана всичко онова, което отпосле се случи, Шибил сам не можа да разбере. Жените се съвзеха и макар още плахи като кошути, надойдоха към него. Разведри се сякаш планината, долу се зачу да шуми реката, в гората се обади птиче. Сам Шибил беше седнал на един камък, усмихваше се, слушаше брътвежите на момичето. Какво приказваше то? Един господ знае - думи, които не значат нищо, думи, които се забравят. Но как светеха очите и как беше приятно да я гледа човек. Настрона, укротени като по някое чудо, хайдутите бяха насядали и спокойно пушеха.

- Та ти си Великокехайовото момиче - говореше Шибил. - Рада се казваш. Че как те е пуснал баща ти? И пременена, с алтъни, с тия върви махмудии... Аз ще ги взема!

- Бре, ще ги вземеш! Я да ми дадеш още, че ми са малко! Я виж - извика тя, като показваше с ръка, - я виж как ти се скъсал ръкава. Чакай, аз ще го зашия!

Шибил погледна ръката си, сложена върху тапанджата на пушката: червеното сукно наистина беше се скъсало. И преди той да разбере шегува ли се тя или не, видя я току пред себе си, виждаше мъха на бялото и лице, червените ѝ устни и когато го погледнеше, очите и го заливаха с мека и сладка светлина. Усмиваше се и го гледаше дяволито, прибираше скъсания ръкав, а в устата си държеше игла и конец.

- Не мърдай! - сгълча го тя. - Започвам. И тури нещо в устата си, та да ти не зашия и ума. Барем да го имаш!

Засмяха се всички.

- Слушай - продължаваше Рада, - да се ожениш, че да има кой да те кърпи. Да не ходиш такъв окъсан, като...

- Като какъв?

- Като циганин!

Шибил се понамръщи. Жените плахо се спогледаха.

- Да се ожения - каза Шибил, - ама момите не ме искат.

- Ба, ще те искат. Такъв ерген!

- Е, хайде, вземи ме ти!

- Кой? Аз ли? През дол бяга, цървул стяга, що е то? Хайдутин. Не, не ми трябва. Хайдутин не искам.

Шибил пак се намръщи. Рада срещна умолителните очи на жените и бързо рече да се поправи:

- Може, може... земвам те. Трябва само да питаш Велико кехая.

И като помълча малко, тя прибави:

- И кърсердарина Мурад бей... Готово. Виж ли как го заших - каза тя и пусна ръкава, - да ме помниш, да го носиш по живо, по здраво...

Шибил я погледна и се засмя. Те поприказваха още, после жените си тръгнаха и Шибил ги придружи чак дотам, дето се свършваше гората и започваше полето.

Когато се случи това, беше пролет. Тук-там само из долищата беше се разделенила прясна букова шума, а по другите дървета имаше само пъпки. Шибил се връщаше в планината и още се усмиваше. След него вървяха хайдутите, гледаха в земята и мълчаха. Черен гарван прелетя над тях и заграка - лош знак! Шибил не забеляза, но хайдутите се събраха накуп и си зашушнаха нещо. Жена беше се изпречила на пътя им, хубава жена, а всичко това не предвещаваше нищо добро.

Мина се още някое време, стопли се повече. Цъфнаха дивите сливи, разлистиха се крушите и един ден, сред топлия въздух и сред слънцето, закука кукувица. Както беше обичай, Шибил започна да брои, за да види колко години ще живее, но после се замисли за възрастта си и му се стори, че е вече стар. Спомни си Рада и се усмихна: "Каква чудновата бърканица - мислеше си той - от жена, дете и дявол! И как всичко и прилича; каже нещо - умно е, направи нещо - хубаво е!" И той я виждаше тъй, както беше я видял, когато държеше иглата с конца в устата си, гледаше го и се усмиваше. "Не игла - помисли си пак Шибил и въздъхна. - Нож може да държи тъй в устата си, и от тоя нож човек на драго сърце би умрял!"

Тъкмо в това време минаха търговци и хайдутите ги спряха. Изплашени, прежълтели като смин, те едва се крепяха върху седлата на конете си и чакаха да чуят какво ще рече Шибил. Но Шибил не ги накара да отворят дисагите си, нито потърси какво има в кемерите им. Отдалеч той отваря приказка за туй, за онуй, споменава за Велико кехая и най-после заговорва за Рада. Хайдутите гледат в земята и изгарят от срам. Шибил пуща търговците да си вървят, изпраца ги донейде и високо им заръчва да носят много здраве на Рада.

Хайдутите вече не продумаха на Шибиля, нито смееха да го погледнат в очите. И когато вечерта се прибраха в планината на върха на Сините камъни, между орловите гнезда, и Шибил си легна и заспа, те останаха около огъня и си приказваха. Планината си беше същата, убежището им беше сигурно. И все пак те бяха неспокойни и плахо се оглеждаха наоколо. Изкрещи някъде лисица - стори им се, че човек се кашли; изпука някоя съчка - мислят, че иде някой. И те по-близо се навеждат един към друг, шепнат си и гледат как Шибил се върти в съня си, как пъшка и приказва нещо. Тогава те станаха и се застыгаха за път. Не го убиха, но избягаха от него, както се бяга от чумав.

Шибил остана сам. И тогава парите от царските хазни, които беше обирал, пръстените, измъкнати от ръцете на живи и на умрели, златото и среброто от черкви и манастири - всичкото имане, което той беше натрупал и беше скрил из пещери и хралупи, всичко това потече в къщата на Велико кехая, все подаръци на Рада. Скъпи подаръци за всяко "много здраве" от нея. Но ето, той получи хабер, който го замая: Рада го викаше да слезе в село; баща ѝ им даваше благословията си, Мурад бей му прощаваше. И в знак, че думата му е вярна, кърсердаринът му пращаше божигробски броеници от кехлибар.

Дълго време Шибил мисли дали това не е примка. Всичко, което имаше, беше го дал. А гората беше се раззеленила вече цяла, натежа и потъмня, поляните се покриха с висока трева, цъфна божурът, цъфна и росенът, самодивското цвете. Из долищата се понесе дъх на люляка и на липи. И когато в усойте проехтя ревет на рогач, а в Старата кория загукаха гриви гълъби - корав се стори на Шибиля камъкът, на който вечер слагаше главата си, и тежка му се видя пушката. Той повече не можеше да трае и тръгна за село.

Когато потегли от Сините камъни, беше пладне, когато слезе долу на пътя и се обърна назад, върховете на планината и канарите по тях бяха се зачервили от залеза на слънцето. Но орлите още се виеха пред белите сипеи и каменните стени на урвите. Тия орли, които бяха навикнали на леш и които често пъти, кацнали на някоя скала, ръфаха човешки меса. Мръкваше се, в долищата се спускаше синкава мъгла, по баирите лазеха дълги сенки. Планината беше се спотаила, тиха, замислена, сякаш гледаше след Шибиля и питаше: къде? Домъчня му на Шибиля, съмнението като червей загриза сърцето му. Той седна на един камък и се замисли.

И всичко пак прекара през ума си, всичко премисли. Когато повдигна очи, месецът беше изгрял. Друг свят виждаше пред себе си Шибил и друга беше станала планината - разстлана нашироко, мътна, изгладена като синя стена, загърната в бяло було. В черни сенки се спотайваха горите, от поляните идеше хлад и бяла мъгла пълпеше по тях и се извиваше като змей. Някъде в мрака светваше светулка, написваше с огнена черта някакъв знак, някаква тайна дума, и угасваше. А дълбоко в дола нещо пееше - реката ли беше това? - пееше тъй тихо, тъй хубаво.

Шибил гледаше пред себе си и мислеше. В очите му, като къси жълти жици, се чупеха лъчите на месеца, искряха и се сплитаха в някакъв смътен образ, който ту се явяваше, ту се изгубваше. Но Шибил ясно виждаше две очи, които го гледат, една усмивка, която го мами. Той стана, тръгна подир тези очи и тази усмивка и повече не се обърна назад.

Три предпазливи удара, тихо пошепнато: „Аз съм, Мустафа“, вратата се отваря и той влиза в бащината си къща. На огнището гореше огън, сенки играеха по стените. По главите на пищовите на Шибиля, по паласките и пискюлите на вулията му блясват отражения. Висок и снажен, къщата сякаш беше тясна за него. Той срещна очите на майка си и разбра всичката тревога, която я мъчеше.

- Мустафа - каза тя, - защо дойде? Ще идеш ли там?

- Ще ида.

- Ще идеш! Кога?

- Утре.

Старата жена познаваше добре сина си и знаеше, че е излишно да настоява, да го раздумва. Тя седна край огъня, обхвана с ръце коленете си, потопа очи в земята и зареди:

- Мустафа, от три дни сеймените на кърсердаря леят куршуми и точат ножовете си; опитват ги с пръст да видят дали са остри, косъм да спуснат върху тях, косъма ще разсекат. И сучат мустаците си и гледат към нас... Мустафа, нещо лошо има да стане.

Шибил се обърна и я погледна, но погледът му беше такъв, че тя не знаеше дали той беше я чул и дали беше я разбрал. Тя се спотаи и не каза вече нищо.

А Шибил се разпасваше и сваляше от себе си пищови с позлатени дръжки, кулаклии ножове, работени със сребро паласки - всичко това, което за него беше вече тежко и непотребно бреме.

*

Горе, на Черковното кафене, до разтворения прозорец седят кърсердаринът Мурад бей и Велико кехая. Боят е намръщен, мълчи и замислено смуче чибука си. Но Велико кехая е весел, той ходи из стаята, размята дъното на широките си шалвари, час по час вади от пъстрия си копринен пояс голям като топка часовник, поглежда го и пак го скрива. После потрива ръце и дума:

- Всичко е наредено, бей ефенди; гледай си работата, вълкът е в капана...

На масата пред кърсердарина са сложени две кърпи: бяла и червена. Това са условните знаци за сеймените, скрити в пусия. Ако боят развее от прозореца бялата кърпа, това значеше милост, ако развее червената, значеше смърт. И те чакат и поглеждат към улицата. Никой не се вижда. На портата не е излязла Рада, нито Мустафа се вижда да иде. Велико кехая не може да се стърпи и се завтича до къщи.

- Е? - пита боят, когато той се връща.

- Всичко е наред. Облякла се е в най-хубавата си премяна, ален атлазен елек, синя джанфезена рокля. Също тъй, както беше се облякла, когато я пратихме в планината. И жена нали е - гледа се в огледалото, пише веждите си и се смее.

- Какво ще се смее - казва сърдито боят, - не знае ли какво има да стане?

- Знае, как да не знае.

- Ти каза ли и всичко?

- Хм... всичко не и казах, можеше ли? Ама не! Всичко и казах, всичко. Ефендим, не бери грижа, работата е наред.

Минава още час. Никой не иде. Велико кехая тича пак към къщи, бави се там сега повече и най-после се връща.

- Е? - пита боят.

- Остави се, сега пък друго. Плаче. Дохождала оная вещица, майка му. Аз да бях я сварил, щях да я науча нея. Дохождала, ефендим, и кой знае какво ще е набъбрала. Сега чупи ръце и плаче. "Не давам, вика, косъм да падне от главата му. Ще му пристана, ще избягам с него в планината!" Ах, жени, жени! Тъй са те. Нейсе. Наредих я. Ще излезе. Ей сега ще я видиш на портата...

Кърсердаринът глади брадата си и мълчи. Сини кръгове от дим се огъват и вият около главата му.

Но ето: Рада стоеше на портата, отдолу идеше Мустафа. Кърсердаринът и Велико кехая тичат към прозореца, крият се зад пердето, гледат със затаен дъх.

Мустафа върви по средата на улицата. Върху покриви, върху овошки грее слънце. Далеч в дъното на улицата се виждат планините, където Мустафа беше цар. Няма оръжие по него. Но как е пременен! Дрехи от синьо брашовско сукно, сърма и злато. Тънък и висок, малко отслабнал, малко почернял, но хубав и напет. В ръцете му броеница от кехлибар и стрък червен карамфил - броеницата от бея, карамфилът от Рада. Той е близо, гледа към Рада, гледа я и се усмихва.

Беят мачка бялата си брада и дума:

- Какъв юнак! Какъв хубавец!

- Кърпата, бей ефенди, кърпата! - вика Велико кехая.

- Какъв юнак - повтаря беят унесен, - какъв хубавец!

Велико кехая грабва червената кърпа и тича към прозореца. Беят го хваща за ръката:

- Не, чорбаджи, такъв човек не бива да умре!

- А момичето ми! А честта ми! - вика Велико кехая, отскубва се, отива до прозореца и размахва червената кърпа,

Припукаха пушки. Стъклата на прозорците зазвънтяха, къщите се залюляха, върху земята сякаш падна черна сянка. Шибил се спря, страшен, хубав. Накъса броеницата, но карамфила не хвърли, кръстоса ръце на гърди и зачака. Миг-два - колкото сеймените отново да напълнят пушките си. Остър писък се издигна откъм долната махала. Шибил не трепна. Друг писък откъм портата на Велико кехая. Шибил се обърна: беше Рада. Тя тичаше към него и простираше ръце, като да го запази, той разтвори ръце, като да я прегърне. Припукаха пак пушки. Падна Шибил, падна най-напред на лицето си, после възнак. Падна до него и Рада.

И всичко утихна. Слънцето огряваше камъните на калдъръма. Като петно кръв между двата трупа се червенееше карамфилът.

От Черковното кафене, от прозореца, някой отчаяно размахваше бяла кърпа.

СЕРАФИМ

Един чудноват човек, нито селянин, нито гражданин, дрипав, окъсан, идеше към Енюовото кафене и самси Еню, седнал отпред кафенето на сянка, не можеше да го познае кой е. Посред лято в тая страшна жега, тоя човек беше навлякъл дълго зимно палто, като попско расо, на главата му беше нахлузено смачкано бомбе, а краката му бяха обути с цървули. Но най-често очите на Еня се връщаха върху палтото на непознатия: едно време то ще е било синьо, ще е било от един плат, но сега нищо не личеше - оръфано, разнищено, навред надупчено, навред кърпено. И между безбройните разноцветни кръпки най-много се хвърляха в очи две-три много големи, взети сякаш от чувал или от най-проста аба и лепнати, както доде, с едър шев и избелели конци.

Човекът доде на две-три крачки и се спря. Той разбра, че Енюне може да го позна, и малко обиден, с подигнати вежди, леко усмихнат, остави се да го геда Еню и зачака. Той бее мршав, дребен човек, изгубен в окърпеното палто като в пашкул. Лицето му беше сухо, черно с рядка черна брада, очите му, като у пияниците или у хоа, които не са си доспали, бяха влажни и замъглени. Еню продължаваше да го гледа втрещено, непознатия се усмихваше повече.

- А бре, Серафиме, ти ли си? - извика най-последно Еню. - Ух, да те убий здраве, да те уби! Не мога да те позная бре...

- Аз съм, бай Еню, аз. Натурален като жив.. тъй да се каже... - аз пък рекох, че е таласъм. Помислих, че плашилото от даскал Тодоровата бахча иде насам. Да те вземе мътната, да те вземе. Мисли си: какъв ще е този изпаднал германец!

Серафим се засмя тихо, беззвучно, като поклашаше глава, той подпря на пейката тоягата си, с не и чувалчето, което носеше на рамото си. Всяка година, а понякога през година и през две, той се явяваше по тия места на Гергьовден или по Димитровден, когато слугите сменят господарите си. Той беше от града, но търсеше работа по селата. Можеше да работи само лека, маловажна работа: на някоя мелница се приставяше да храни свинете, да чисти обората на някой хан, или пък пасеше един-два добитъка.

Де беше туй лято? - попита го Еню. - Рано си напуснал, щъркелите още не са си отишли. Де беше?

- В Белица бях туй ято, наедна керемидарница. Има един Панайот там, керемекчия, при нег бях. Керемидите му пазех.

Той говореше ниско, као че се боеше да не го чуе някой, с разшиени и учудени очи, а после изведнъж се засмиваше и между посинелите му устни светваха зъбите му.

- Сухо беше туй лято - продължи той, - добра стока изкараха хората. Ама и берекетя натъй по селата беше добър. А нашите българи, бай Еню, кога имат пари, къщи правят. Като мина харман, че като надодоха ония турлаци с талигите, иззеха що керемиди имаше...

- Хъм... Взеха ги?

- До една. Три големи колелета бяха. Свършиха се. И чорбаджията, Панайот: нямам, кай, нужда от пазач, бай Серафиме, слободен си. Даде ми хака и... отрязан ми китанцията, тъй да се каже...

Като каза това, Серафим се усмихна и тъй като беше съблякъм палтото си, стоеше сега, мъничек, слабичек. Щом остави палтото на пейката, той тозчас се попипа над кръста, по пазвата. Еню разбра, че там нейде е скътал парите си.

- Че вземи да си купиш едно палто! - посъди го строго Еню. - Все трябва да си изкарал някоя пара. Да си купиш едно палто!

- Ща, ща, бай Еню. Едно палто ще си купя. Ще си купя, защото туй веќе за нищо не бива. - Той погледна палтото и се усмихна - То е, тъй да се каже, добро за музея...

- Седни, седни да си починеш - каза Еню, след уй стана и влезе в кафенето.

Колкото можеше да се види през вратата, вътре в кафенето беше дълбоко и хладно. То беше проста сграда, като плевник, нямаше таван, двете стрехи се срещаха нависоко и между върлините, наслагани начесто, се виждаше сеното под керемидите. Едно лястовиче гнездо беше залепено до средната делеба греда.

Серафим, гологлав, със сплъстена посивяла коса, седеше на пейката, режеше по малко с една костурка от хляба си и сладко-сладко дъвчеше сухие зальци. Лястовичката, която имаше гнездо в кафенето, трепна с крилето си току пред лицето му, влезе вътре, повъртя се, след туй пак тъй бързо се стрелна навън. Две-три врабчета подскачаха към Серафима и той се пазеше да не мръдне, за да могат да си вземат някоя трохичка. Една жена запърполя с полите си и влезе в кафенето, но Серафим не я погледна. След малко жената заприказва високо и той даде ухо:

- ... Скъпо, всичко скъпо, кръстник Еню! Какво да купим с две-три яйца, дето ги вземаме сутрин от кокошките? Едвам сварваме да си вземем по кривач сол и калъп сапун, та да се опе. Туй кибрит, газ - забравили сме го. Че барем да сме по-добре, да сме здрави кръстник Еню, а то...

- Какво прави Иван? Как е сега?

- Как ще е Иван - лежи. Отде дойде таз болест, кръстник Еньо, отде дойде. Сега по Св. Богородица ще стане седем месеца, как не е похванал работа. Души го нещо в гърдите, подпира го ей тука е. Отслана, да го духнеш, ще падне. Не е добре, кръсник Еньо, жълт, черен, като пръст. Думат ми: заведи г в болницата, тури го на колата и го заведи в болницата.

- За болницата трябват пари - каза Еню.

- Трябват ами, как да не трябват! Жената въздъхна, след тй продължи: - Че нали ни умря из онзи ден, кръстник Еньо, и биволицата. Изкарах ясутринта здрава и читава, нищо й нямаше, а вечерта као си доде, гътна се пред сам вратника и умря. Душата ми се обърна, плакали сме, като че умря челяк...

- Болест има по добитка - каза Еню. - И на мене ми умря една телица.

- Ни от месото зехме, ни кожата. Доде фелдшера и каза: не бива, кай, да ядете от нея, ще я заровите с кожата, с все... Ох, то нашето тегло! Не знам, не знам...

Жената замълча, но като се ослуша по-добре, Серафим разбра, че се шепне. Изведнъж Еню извика:

- Нямам пари аз! Отде ще ти взема пари да ти дам? Нямам...

- Не думай тй, кръстник Еньо... моля ти се като на господа...

- Остави ме, ти казвам, нямам пари! - изкрещя Еню.

Жената млъкна и заплака. Серафим я слушаше как хълца и как вие като пребита. Ядосан, Еню се показа на вратата и погледна надалече, без да спира очи някъде. Серафим тихичко прибра хляба си и се изправи. Жената излезе от кафенето и си отиде. Тя тй беше се забрадила, че лицето й не се виждаше. Но по вървежа Серафим разбра, че е млада.

- Пари ли иска? - пошепна той на Еня.

- Пари иска. Отде да й ги взема, аз банка ли съм? Искала да води мъжа си на болницата. Добре, ама като нямам? Като нямам, какво да дам? - сърдеше се още Еню.

- Значи, сиромашия. Сиромашия до шия, а? Тй да се каже...

Серафим малко работеше, бавно пипаше, но не обичаше да стои празен. Пред къщата на Еня, която беше наблизко, бяха стоварени кой знай кога камъни и както бяха насваляни, тй си стояха разхвърляни. Серафим ги прибра на едно място и ги нареди. След туй ходи за вода. След туй - поля пред кафенето и премете.

Вечерта Серафим осана на гости на Еня, но отказа да спи в кафенето. Той застана точно по средата на мегданя пред кафенето и там взе да си приготвя легло.

- Че са барем тука под стряхата бе, българино! - рече му Еню. - Дай си гърба на стената, легни на пейката, ако искаш.

- Не, тук ми е по-добре мене.

- Ще ти духа.

- Не ми духа. Да ми духа сега, че като умра, няма да ми духа, няма да ми вей...

Той гледаше Еня и се усмихваше с насълзените си очи. "Страх го е да не го оберат" - помисли си Еню, като забеляза, че Серафим се попипва по пазвата. Той го остави да прави каквото си ще, затвори кафенето и си отиде в къщи.

На другия ден той се забави късно доде да отвори. Той завари Серафим седнал на пейката и както вчера, режеше си хляб с костурката и закусваше. Еню се изправи пред него, изгледа го продължително, след ту каза:

- Ти какво си направил?

- Какво съм направил! Никому нищо не съм направил - кротко отвърна Серафим.

- Дал си пари на Павлина, оназ, дето снощи беше тука, дето исаше пари от мене. Аз сега бях у тях, тя ми каза. Как тъй даваш пари на човек, който не познаваш? Че може да те излъже, може да не ти ги върне.

- Ба, ще ми ги върне тя. Нека заведе мъжа си на болницата, може да му помогнат докторите. А пък моите пари ще ги върне. На нас, помежду ни, условието знаеш ли как е? - Когато господ на нея - и тя на мене. Аз не бързам.

Еню прехапа устните си и замълча.

- А палто? С какво ще си купиш палто? - каза той.

- Че нали имам палто? Я го я! - Серафим взе палтото от пейката и го разгъна. Хубаво си е то мойто палто, нищо не му е...

Той се усмихна и леко поклащаше глава, като че броеше кръпките или като че си спомняше нещо. Десет и повече години има, откакто се кани да си купи палто. Докато беше млад, каквото изкарваше, изпиваше го. Сега вече не пиеше, защото твърде не беше здрав, но често даваше някому парите си, както беше ги дал тая сутрин на Павлина. Оттогаз на палтото му взеха да се явяват тия големи кръпки от сива аба.

- Хубаво си е то, мойто палто - продлжи той с някаква особена радост в гласа си. - Аз като го позакърпя пак, ще прекарам с него и таз зима. Пък ако ми е писано, с него може и пред бога. То там, на онзи свят, туй палто може да ми помогне. Може пък там да ми дадат ново палто, златно, тъй да се каже, скъпоценно...

Серафим говореше с Еня, но не го погледна. Той пусна палтото на колената си, позагледа се пред себе си и се усмихна.

[Линк към романа „Железният светилник“](#)

[Линк към романа „Тютюн“](#)